Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 102 (16053) 1998 чылдың ноябрь 24, вторник ★ Ат салган шагы 21.45 ☆ Садар өртээ дугуржулга ёаугаар.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫ

Эрткен неделяның төнчүзүнде ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак ооң 1998 чылдың ноябрь 11-де Чарлыын езугаар Кызыл кожуун чагыргазының даргазы Н. Ч. Ооржакка «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тывысканынга холбаштыр байыр чедирген.

* * *

Президент Ш. Д. Ооржак республика типографиязының коллективинге барып чораан.

Типографияның коллективи ачы-дуза чедиргени дээш өртектерни чиигедириниң айтырыын шүшпеҥ шиитпирлеп түрары илерээн. — Ам дээрезинде силерниң бүдүрүлгенер монополист апарган, хереглекчилерге, ылангыя Чазактың үндүрүлгелери болур «Шын», «Тувинская правда» солуннарга чиигелделиг байдалдарны тургузазы хүндүлүг атты тывысканынга холбаштыр байыр чедирген.

* * *

рынче угланган Чазактың оон-даа өске сүмелерин оралакчы президент А. А. Мельников аалчыларга таныштырган.

Дыңнадыг соонда санал бергеннерден «Агроинтеркомплекстиң» чиигине директору **Владислав Пауков** Россияда эң кол аъш-чем: шай, водка, хлеб бооп турары-биле база аҥаа немей таакпы рынокта кол черни ээлеп турарындан Тывага таакпы фабриказын ажыдарын, Шри-Ланкага шай плантациязын арендага алырын, Бойдус курлавырларын комплекстиг шиигээдип алырының талазы-биле РЭА-ның Сибирь салбырының Тывада институдунуң директору **Владимир Лебедев** Тываның хөмүр-дажындан бензин алыр бүдүрүлгени ажыдарын (курлавыры чедер), алдынның, алюминийниң, кобальтының курлавырын чөптүг ажыглаарының аргаларын көөрүн, «Люберецкие ковры» АН-ниң чиигине директору **Владимир Зорников** хевис бүдүрүлгезин улам ыңай сайзырадырын, үндүрүг системазын өскертирин, «Прогрессор» хаалгыг АН-ниң директорунуң оралакчызы **Евгений Новиков** каайлы айтырыгларынче кичээнгей салырын, «Ижевск» радиозаводунуң кол конструктору **Владимир Кривилев** Тываның машзаводу иштики-даа, даштыкыдаа рынокка чиик өртектиг, шынарлыг продукцияны бүдүрүп болуру-биле ук бүдүрүлге черинче улуг кичээнгей салырын, ТР-ниң Президентизиниң көвүлекчизи **Юрий Полулях** бюджет айтырыгларын эде көөрүн, Россияның соңгу-барыын девискээринде Тываның төлээзи **Альберт Ванжа** ыыштан кылыглар, чиик өртектиг, шынарлыг мебель бүдүрүлгезин Тывага шуудадырын, биче ГЭС-ти тудуп эгелээрин, «Ойна» алдыптывыш артелиниң даргазы **Анатолий Неволин** алдыш тывыжын 4 килограммдан эгелээш, ам 500 килограмм чедирип турары-биле деткимче көргүзерин дилээннер.

РФ-тиң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. А. Густов санал бергеннерни кичээнгейлиг дыңнааш, Тывада минерал, чиигеттиң кайгамчык курлавырлары барын демдеглеп, Тывага чиик үлетпүрнү, аргаыяш, көдээ ажыл-агыйын, ооң продукциязын хөгжүдер, хөмүрнү болбаазырадып турташ бензин, масло болташ өске-даа чүүлдерни алырының арга-шинээ республикада кедергей улуг-дур дээрзин чугаалааш, эдээн каш төлевилелдерни шилип алырын дыңнаткан.

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак хуралды түннеп тура, бир-ле дугаарында, Тывага келгени дээш, Вадим Анатольевичиге өөрүп четтиргенин илередип, республиканың эрткен болташ амгы, келир үезинге доктаап, үе-шагны деннеп турташ, тайылбырны кылган.

Ноябрь 22-де, улуг-хүнде, РФ-тиң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. А. Густов эртенгиниң 8 шакта Кызылдың чылыдылга-энергия төвүнге (ЧЭТ) барган. Хүндүлүг аалчыны Президент Ш. Д. Ооржак, оралакчы президент А. А. Мельников болташ республиканың өске-даа удуртукчулары үдеп чораан.

ЧЭТ-тиң эжиниң аксына хүндүлүг аалчыларны ТР-ниң одаар чүүл база энергетика сайыды Н. О. Данзы, ЧЭТ-тиң директору С. Г. Каблуков, «ЕЭС Россия» РАНК»-ның баштаар черииниң кежигүнү М. А. Абызоз олар уткуп алгаш, ЧЭТ-тиң ажыл-агыйы, саң-хөө байдалы, келир үеде перспективазы-биле таныштыргаш, № 15 котелдуң тудуун көргүскен.

Ужуражылга үезинде ЧЭТ-тиң удуртулгазы улуг даргадан ЧЭТ-ти улгаттырарына база № 15 котелдуң тудуун доозары-биле саңхөө дузаламчызын көргүзерин, федералдыг бюджеттен акшаландырыш турар бюджет албан черлериниң 12 млн. рубль өрезин төлээр айтырыгны шиитпирлеп бээрин дилээннер.

В. А. Густов ЧЭТ-тиң ажыл-агыйы-биле танышкан соонда, Каа-Хемни кежир көвүрүг тудуун барын көрген. Хүндүлүг дарганы «Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги С. С. Санаа уткуп алгаш база-ла тудугнуң нити чорудулгазы-биле таныштырган. Вадим Анатольевич көвүрүг тудуу-биле танышкаш, сеткили ханып, мындыг берге үеде көвүрүг тудуп, эки ажылдан турарын мактаан.

В. А. Густов Кызылдың ЧЭТ база көвүрүг тудуу-биле танышканының соонда, Тыва Республиканың Чазаанга хааглыг түңнел хуралды эрттирген. Хурал соонда ол итали фирманың төлээзи Бекетти Ромуло «ВЕМЕКС» фирманың база Моолдуң үш аймактарының удуртукчулары-биле ужуражылган.

Ужуражылга соонда В. А. Густов-биле республиканың массалыг информация чепсектериниң журналистериниң парлалга конференциязы болган. (Бистиң корреспондентивис У. Базыр-оолдуң үүлүн 2-ги арындан номчуар.)

Парлалга конференциязы **төнери билек, В. А. Густов** Кызыл аэропортунуң ажыл, амыдыралы-биле танышкан. Аэропорттуң инфраструктуразы, ооң туттунуп турар бажыңының төлевилели, **схема-македи-биле «Тываның авиаоруктары»** АН-ниң чиигине директору Юрий Владимиров таныштырган.

В. А. Густов Тываның девискээринге делегей чергелиг авиаоруктар четкизин тургузар чаа аэропорт тудуунга деткимчени көргүзерин аазаан. А ТР-ниң Чазааның удуртулгазы аэропорт тудуунга чарыгдаан өөрелерни 5-7 чылдың дургузунда дуглаар болган. Ынчангаш келир үеде республика быжыг экономиктиг баазалыг болур дээрзинге идегел улуг.

Москвадан келген аалчылар ажыл-агыйжы сорулгаларын эчизинге чедиргеш, Кызылдан Новосибирск хоорайже ужупканнар. ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак, оралакчы президент А. А. Мельников болташ яамыларның, ведомстволарның удуртукчулары делегацияны аъткарып, үдээн.

Сергей ХЕРТЕК.
Адыгжы САЯ.

РОССИЯ — ТЫВА: кады ажылдажылгада

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың чалаанын езугаар Россия Федерациязының Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. А. Густов ноябрь 21-де, эртенгиниң 11 шакта, Улан-Удэ хоорайдан Кызылга ужуп чедип келген. Аэропортка хүндүлүг аалчыны Президент Ш. Д. Ооржак, Дээди Хуралдың Даргазы Ш. В. Кара-оол, оралакчы президент А. А. Мельников, Чазак Баштыңының оралакчылары, яамыларның, ведомстволарның удуртукчулары уткан.

Национал тыва хептиг кыстар ак сүттү, кадакты база хлеб дусту тудуп, хүндүлээннер.

Россияның Чазааның Даргазының бирги оралакчызының Тывага келгенинге хамаарыштыр журналистерниң салган айтырыгларынга Вадим Анатольевич кысказы-биле мынчаар харыылаан:

— Енисей кайның эгелээнил? Тывадан эгелээн. Мындыг бичии республикалардан улуг Россия эгелээр болганда девискээр болгаш национал политика айтырыын харыылап турар кижи болганымда, республиканың социал-экономиктиг байдалы, ооң аргашинээ-биле тус черниң бодунга, херек кырында таныжар дээш келдим. Хожудаңгай девискээрлерниң санынга кирип турар болганы-дарда, кол айтырыг — акша ажылдап аарының чаа оруктарын, схемазын тызары, чаа ажылчын олуттарны кандыг аргабиле тургузары база топтен республикага көрдүүген акшаландырыышкын айтырыын чедир шиитпирлээривис, дотация алырын эвээжедир аргаларны көөрүвүс болур.

Кылыр ажыл улуг. Шак кызыы болганы-биле дүштеки чем соонда-ла, 1 шак 15 минута турда, РФ-тиң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. А. Густов, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак, оралакчы президент А. А. Мелников, Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюн болгаш өскелер-даа «Тыва даг-дүгү» комбинадының бөгүнгү байдалы-биле таныжар дээш Ак-Довурак хоорайже вертолет-биле ужупканнар.

Ак-Довурак хоорайга улуг аалчыларны хоорай чагыргазының даргазы В. С. Монгуш база комбинаттың удуртукчулары А. Н. Наумов, Т. Л. Анчымаа олар уткуп алгаш, комбинатка чедирип, ооң ажыл, амыдыралы, чедер-четпестери-биле бирден бирээ чокка таныштырган.

В. А. Густов комбинат-биле таныжып көргеш, даг-дүгүнүң шынары эки, делегей стандарттарынга дүгжүп турарын, бүдүрүлгениң ажылын сегидип болурунуң аргалары барын, Вьетнам, Кыдат болгаш өске-даа күрүнелер-биле кады сырый харылзаалыг ажылдаарынга деткимче дуза көргүзерин чугаалаан. Оон аңгыда объектилер тудуунга, Россия-биле Белоруссияның аразында удурдедир санажылга схемазы-биле комбинатка «БелАЗ» тарбиле дузалаарының аргазы барын демдеглээн.

Россияның Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. А. Густов Ак-Довурак хоорайдан келгеш, «Тыва алгы» ажык хевириниң акционер нитилелинде ажылдап турар хой кежинден тон даараар фабриканың ажылы-биле таныжып, хой кежин канчаар аштап, арыглап, ону кылып турарының технологиязы-биле таныштыкан.

Бадим Анатольевичини хой кежинден тон даараар фабриканың бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының ассортиментизи дыка-ла соонуургаткан. Чамдык бараннарны тус черниң улузунуң эдилеп, кедип чораайы-биле кылганы Россияның кайыдаа девискээрлеринге садар болза, чоннуң негелдезиниг тааржыр дээрзин ол демдеглээн. Ылаңгыя балыкчылар, аалчыларга удуурунга таарыштыр кылган шоодайларны дыка-ла соонуургаан болгаш Москвада мындыг шоодайларны даштыкыдан эккеп садып турарын демдеглээн.

Чазак Баштыңының бирги оралакчызы хой кежинден тон даараар фабрикага чорун тургаш, итали сайгарлыкчы Ромуло Бекетти-биле ужуражып чугаалашкан. Ол бода малдың, чылгының база хаван кежин эттеп кылыр талазы-биле каттышкан бүдүрүлгени, алызында барын идик кылыр бүдүрүлгени Тывага ажыдар сорулгалыг ажылдап турар.

РФ-тиң Чазааның делегациязы «Тыва алгы» ажык хевириниң акционер нитилелинин баазазында кылдынган хевис бүдүрүлгезиниң ажыдыышкынынга кириштеннер. Президент Ш. Д. Ооржак хевис кылыр бүдүрүлгени ажыдып тургаш, байырлыг ажыдыышкынның киржикчилеринге, тудугжуларга болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларга бо төөгүлүг күнүң таварыштыр байыр чедирген. Кажан РФ-тиң Президентизи Б. Н. Ельцин Тывага кээп чорда, хой кежинден тон даараар фабриканың баазазынга төрелдешкек бүдүрүлгелерни ажыдарын чугаалашкан турганын Ш. Д. Ооржак демдеглээн.

ТР-ниң Президентизи ол нарын даштыкы дериг-хереклерни эптеп кылырынга идепкейлиг киришкен герман фирма «ВЕМЕКС Ханден ГмБХ»-тиң төлээлериниң улуу-биле өөрүп четтиргениниң чылыг сөстерин чугаалаан.

Ооң-биле чергелештир «Люберецкие ковры» АН-ниң чиигине директору Владимир Зоранковтуң Тывага хевис бүдүрүлгезин ажыглалга кирериниг төлептиг улуг-хуузун кирген-ниинге өөрүп четтиргенин Президент Ш. Д. Ооржак демдеглээн. Кажан бо бүдүрүлге шуудан ажылдай бээрге, Германия, Италиядан фирмалар болгаш Моолдуң бистиң-биле кызыгаарлажып турар аймактары база ажылга киржи бээри төлевилелде көрдүнген. РФ-тиң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. А. Густов бодунуң эдээн-чүве чугаалааш, чурт ханы экономиктиг кризиске таваржып-даа турар болза база бир чаа бүдүрүлгени ажыглалга кирген тудугжуларга, инженер-техниктиг ажылдакчыларга байырлыг күнүң таварыштыр байыр чедирбишаан, бодунуң талазындан ТР-ниң социал-экономиктиг сайзыралы дээш деткимчени бээрин аазаан.

Герман фирма «ВЕМЕКС Ханден ГмБХ»-тиң төлээлекчилериниң удуртукчузу инженер Кладе Оттенхаузен: «Бо бүдүрүлгениң тудуунга киришкенивисти, аас-кежиктиг болганывыс деп санаар бис, моон-даа соңгаар чаа оңнуктеривис-биле кады ажылдаарынга белен бис» — диген.

Ол-ла хүн кежээкиниң 7 шакта Чазак Бажыңынга Республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының удуртукчулары, кожууннар чагырыкчылары, инвесторлар-биле улуг хуралды РФ-тиң Чазаанның Даргазының бирги оралакчызы В. А. Густов башкарып эрттирген. Хуралдың ажылынга Дээди Хуралдың Даргазы Ш. В. Кара-оол, депутаттар, журналистер база киришкен.

Чазак Бажыңның фойезинге чоннуң хереглел бараннарын бүдүрүп турар бүдүрүлгелерниң, организацияларның бүдүрген бараннарының делгелгезин организастааны солун болган болгаш ук делгелге-биле В. А. Густовту база таныштырган.

Хуралдың ажылы-биле номчукчуну таныштырар мурнунда, РФ-тиң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. А. Густовтуң Тывага келгениниң кол сорулгазын, ооң кандыг айтырыгларны шиитпирлеп болурун база катап сагындырып каары артык эвес боор.

1998 чылдың август 10-да, РФ-тиң Чазаанга «Тыва Республиканың саң-хөө кризизинден үнериниң талазы-биле чугула хемчеглер дугайында» айтырыгны чугаалашкан хуралдың протоколунуң кайы хире күүсеттиниң турарының дугайын чугаалашкан хуралды бо чылдың октябрь 27-де В. А. Густов эрттирген. Ук хуралга бистиң республикага хамаарыштыр чугула айтырыгларны көрүп, шиитпирни хүлээп алган. Ынчангаш В. А. Густов ооң күүсеттиниң кайы хире чорун турарын хынап көөру-биле бистиң республикада чедип келгени ол.

Чоннуң хереглел бараннарының делгелгези-биле таныышкан соонда, В. А. Густов хуралды ажыдып тура, хөй удуртукчуларның хуралда киржип турарын демдеглээш, Россияда бөгүнгү социал-экономиктиг байдалга каксы доктаагаан.

Вадим Анатольевич ук албан-дужаалда таптыг-ла 2 ай ажылдап турар-даа болза, самолетка, корабльга, вертолетка олуруп чорааш, эдээн каш область, край, республикаларны кезип четтигип, оларның социал-экономиктиг байдалы-биле таныжар, анализти кылар, үлетпүрнү хөгжүдер арга-шинээн өөренип көөр аргалыг болганын чугаалаан. Бүдүрген продукциязын садып-саарарыбиле хөлүн эргтир ыыдыр сөөртпейн кожа девискээрлер, Моол, Кыдат-биле керээлерни чарын тургаш, сайгарарын ол сүмелээн.

— «Келир чылын инвестицияларга акша барык чок, ынчалза-даа болдунар-ла ар-

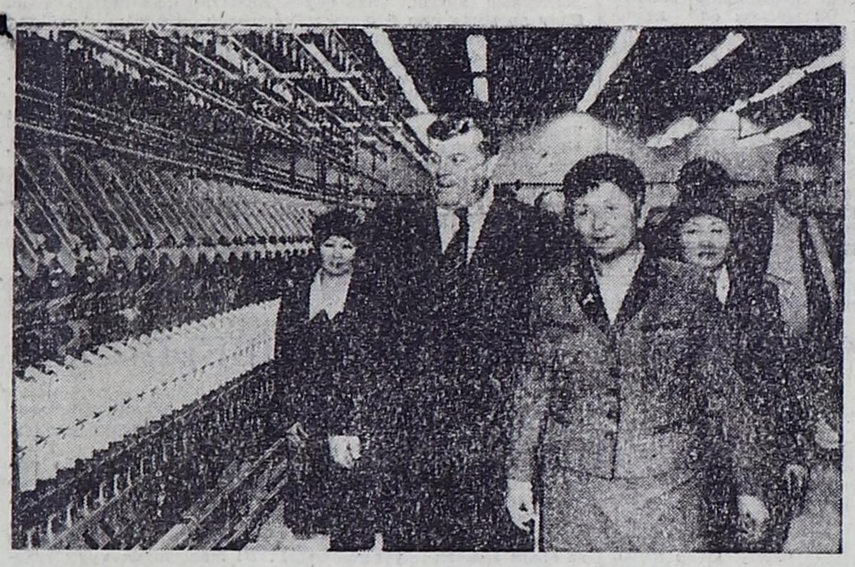

ЧУРУКТАРДА: РФ-тиң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. А. Густов хой кежинден тон даараар фабрикада; «Тыва даг-дүгү» комбинатта; Кызыл аэропортун делегей чергелиг болдурар дугайында чугаа үезинде; итали фирманың удуртукчузу-биле.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

ШАҢНАТКАН

Россия Федерациязының Президентизиниң 1998 чылдың октябрь 13-те Чарлыын езугаар күрүне мурнунга ачы-хавыяазы база хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Арыг-Үзүү көдээ хереглекчилер нитилелиниң даргазы Чаш-оол Кыргысович **АЙЫР-САНАА** «Адачурт мурнунга ачы-хавыяазы дээш» орденниң ийиги чергезиниң медалы-биле шаңнаткан.

Күрүненин бедик шаңналы-биле холбаштыр ТР-ниң Хереглекчилер эвилелиниң көвүлели силерге байыр чедирбишаан, амыдырал-чурт-талгаңарга аас-кежикти, ажыл-ижиңерге ак орукту, чедиишкиннерни күзеп тур, Чаш-оол Кыргысович.

АКШАНЫ ХУВААГАН

Эрткен неделяда федералдыг бюджеттен республика бюджединче келген нити түңү 38400 муң рубльди хуваагаан болгаш бюджет адырының ажылдакчыларының бо чылдың июнь, июль айларда шалыңын төлээри-биле шилчиткен.

Республиканың кожууннарында бюджет адырының ажылдакчыларының шалыңынга нитизи-биле 17278 муң рубльди, Кызыл хоорай чагыргазынче 3963 муң, Ак-Довурак хоорайже — 628 муң рубльди үзүп берген. Республика чагыргалыг бюджеттен алыкчыларга 16381 муң рубльди берген.

Чонга садып турар газ өртээниң ылгалын дуглаарыбиле Тыва газ черинче 150 муң рубльди шилчиткен.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНГА ЧУГААЛАШКАН

1998 чылдың ноябрь 22-де Чазак Бажыңының хуралдаар залында Россияның Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. А. Густов Тывага план езугаар кылып чоруткан ажылдарынга хамаарыштыр парлалга конференциязын эрттирген. Аңаа РФ-тиң Чазак Баштыңының бирги оралакчызының дузалакчызы А. Р. Сорокин, ол-ла албанның Секретариадының удуртукчузу В. П. Океанов, РФ-тиң Чазааның ТР-ниң талазыбиле куратору Н. Н. Киселев, ол ышкаш тыва парлалганың болгаш радио, телевидениениң журналистери киришкен. Ук конференцияны ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазыбиле күрүне комитединиң даргазы А. С. Серен ажыткаш, В. А. Густовка сөс берген.

Вадим Анатольевич Густов ол хүн ийи объект: ЧЭТ-ке болгаш Каа-Хемни кежилдир туттунган көвүрүгге четкенин база ооң мурнунда хүн Чазак Бажыңына Тываның экономиктиг байдалын сайгарып көрген хуралдың дүгайында кысказы-биле чугаалаан. Аңаа чоокку үш чылда Тываның экономиктиг байдалынга хамаарыштыр ажылдап кылдынган концепцияны сайгарып көргеннер. Вадим Анатольевичиниң бодалы-биле алырга, ук концепция шын кылдынган боп турар. Ону херек кырында ажыл-херек кырынга боттандырарынга Тыва Чазактың удуртулгазындан шыңгыы дээн улуг күш, энергия негеттинерин, а Россия Федерациязындан ол угланыышкынга ажылдаарынга дуза кадарын ол аазап айыткан.

Чазактың ажылдап кылгаш саналдааны чамдык төлевиделдерге сайгарылганы кылып, бодунуң чамдык бодалдарын база В. А. Густов илереткен. Ооң бодап турары-биле алырга, Тыва Республика чер байлактарының болгаш өске-даа чиг эт курлавырлары-биле четчири-биле байлак. Ындыг болганда, ол бүгүнү маңаа (Тывага) болбаазыраткаш, чонга ажыктыг бараааннарны бүдүргеш, оон орулга кирип алырының оруктарын хөгжүдеринче ажылды угландырарының чугулазынга ол доктааган. Чамдык бүдүрүлге черлерин катап бут кырынга тургузуп, эң-не кол чүве — чиг этти болбаазырадып, маңаа, Тывага херек бараааннарны бүдүрерин ол чугулалаан. Чижек кылдыр Ак-Довурактa «Тыва даг-дүгү» комбинатты, Тывага спирт заводу ажыдар деп турарын ол чугаалааш, — акша, орулга оон келир — деп айыткан. Бо бүгү Тыва Чазактың чоокку чылдарда кылып чорудар ажылдарының кол угланыышкыны болур.

Ийиги база бир бөлүк айтырыг — 1999 чылдың бюджединиң дугайы. Тыва Республикада бюджет адырының ажылдакчыларының берге байдалда турарын ол хандыр медереп билип, РФ-тиң Чазаа пенсионерлерге пенсия акшазын ай санында азы өйшаанда берип эгелээр дээш ажылдап турарын дыңнаткан, а пенсионерлерге өреңиң кол кезиин январь айда төлеп бээрин ол аазаан.

Оон аңгыда, шериглерге, шахтерларга 4-кү кварталда, эвээш-даа бо[illegible] тускайлаанын ол чугаалаан. Мындыг янзылыг ажыл-херектер кылдынган болгаш протокол белеткеттинген. Тывада ажылдап келген команда ук черде байдал-биле кончуг кичээнгейлиг танышканын база ылавылап көргенин айыткаш, Вадим Густов кончуг нарын, улуг күш үндүрер ажыл-херектер мурнувуста болгаш ол албан эки түңнелди бээр ужурлуг деп чугаалаан.

Журналистериң салган айтырыглары колдуунда экономиктиг берге байдалга хамаарышкан болганда, В. А. Густов бо талазы-биле чамдык сайгарылгаларны кылып, сумелерни кирген.

Тыва Республика демиррорук шугумундан 400 ажыг километр черде турарындан Тываның экономика талазыбиле көдүрлүп, быжыгарынга ол кончуг шаптыктыг, ындыг болганда, бодувуста бар чиг этти маңаа, Тывага болбаазыраткаш, маңаа-ла сайгарарга, орулга оон хөй кирип болурун ол айыткан. Чижек кылдыр, ыяш-биле херекселдер кылырын хөгжүдери, ону болбаазырадып, бажың эт-херекселдерин база-ла маңаа кылырын, маңаа-ла сайгарып, хөмүр-даштан газ бүдүрүп, ону ажыглаарының айтырыгларын база чугулалап көөрүн ол демдеглээн.

Ооң соонда ТР-ниң Президентизи Шериг-оол Оржак-тан төптен ажылдап келген команданың ажылынын талазы-биле кандыг үнелелди бээрин айтырарга, Тыва Республиканың келир үеви дээш маңаа чугаалашкан айтырыгларны ам чүгле херек кырынга боттандырарындан келир үевис кончуг хамааржыр деп чугаалаан.

Ук конференция чүгле 30 минута болганындан журналистериң салган айтырыгларын ханы анализтеп көөрү болдунмаан. Ынчангаш ниитизи-биле Тывага В. А. Густовтуң болгаш ооң дузалакчыларының кээп ажылдааны Тываның экономиктиг сайзыралынга улуг дузалыг дээрзи билдингир.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

ЧОН СИЛЕР-БИЛЕ КАДЫ

Кижи солун, сеткүүлдү номчуп олурарга, кара туразында чаңнап чоруур турамык сеткилдиг, нүгүлчү О. Зыков ышкаштарны бола бижип каан болур. О. Зыков дээрзиниң дугайында номчааш, аңаа шуут удурланып, ооң охотовед болур эргезинден, ажылындан үндүрерин Тыва Республиканың Аңныыр департаментизинден негеп тур мен. Ындыг кижилерниң бистиң Тывавыска херээ чок. Чүү чүвеге оорганып алгаш, кара туразында чаңнап чоруур кижил, ооң үүлгедикчи херээн биле тура-ла, чүге карак-кулактарын дуглап алган турар дергалар чүвел деп бодалга келдим. Тыва чери дээш сеткили аарып, күжүн берип чоруур шынчы болгаш ак сеткилдиг, негелделиг база мөзү-бүдүштүг Петр Егорович Фетисов дээш үнүм берип, ону деткип, нугулге алыспазын, быжыг турушту күзедим. Харын-даа силерге өөрүп турар мен, Петр Егорович. Тыва чон дээш, тыва черивистиң бойдузун камгалаар дээш ажылдап чоруурушар эки-дир. Эки кижилериви шулбус ышкаш нүгүлчүлер холунга бербейн, камгалап, үнүвүстү берээлиңер. Мен база аравыста чок башкым, шын дээш туржуп чораан Кодур-оол Оюнну салган, шынга ынак мен. Олег Зыков ышкаштарга дыка хоңнүм чок. Ооң херектерин Тыва Республиканың Дээди суду бадыткаан хиреде, чүге түңнел чогул?

Тоткан ыт ээзин ээрер чүве дээни кай. Тоткаш кай-чаарай берип-тир сен, Зыков! Ыядыр арын-нүүр чок кижини чоп ажылдадып турар чүвел? Мен 1994 чылда Тожудан Кызылче Хам-Сырадан келген самолетка эжим уруг-биле ужуп кел чыда, 10 хире бидонда балыктар чүдүрүп алган орус кижилерни көргеш, шуут каразый берген мен. Ужудукчулар-биле чугаалажып, садыглажып алгаш, улаштыр Саян артынче ужа бердилер.

Мону канчаар көөр бис? Олар база Тываның байлаан үндүр сөөртүп, садып-саарып, ажык-кончаа кылып, сайгарлып ап турары ол-дур. Ынчаарда тыва кижи Тожудан Кызылче чорук кылып келгеш, билет садып алырда, хилинчээн көөр турган. Ооң баажызын ынчан билген мен. Кижилер орнунга хөй балыктар суккан флягалар эжелеп турган чүве-дир. Амгы үеде кандыг ирги? Байдал хевээр-ле ыйнаан. Шынап-ла, ындыг төтчеглекчилер ам-даа ол-ла маршрудун уламчылавышаан ирги бе?

Борбак-сарбак туткан тыварларны үжеп-чиндил турбайн, кзжар, хөделип чоруур төтчеглекчилерни тутса. Мырыңай думчуунуң аксында балыксыг чытты билбейн турарлар бе, азы олар-биле демниглер бе, чок-ла болза балыктарын четтирип турлар боор. Элдеп-ле чорду. Тожунуң балык инспекторлары Дорофеев биле Кузнецов эскерип турарлар ирги бе? Та чеже тонна балык Саян артынче ындыг хевирлиг чоруп турар чүве. Ынчап турар болза, Тожу чеже-даа байлак болза, балык артар бе? Бүдүү хөделиишкиниер бе, азы кандаай чүвел?

Ынчан 1994 чылдың ноябрь 5-тиң хүнү турган. Тывалардан мен, бичии оглум Саша, эжим Салбакай, артканнары 3-4 хире орус кижилер ужуп келдивис. Кыштың соогунда чаш төлүм-биле ужуп чадааш, ындыг-мындыг, бертик-мөжел кижи мен деп тургаш, олурупкаш ужуп келдим, дыка хөй кижи артып кады.

Оларның ужуп чадаан ужурун үстүнде бижидим. Ындыгларны кыңчыктырбас херек. Шынчы, негелделиг Петр Егоровичиге мону дыңнатпышаан, силер чааскаан эвес, чон силерниң-биле кады деп чүвени мээң үүлүм номчааш, биле бээрин дилеп-дим. Нүгүлге черле алыспаңар, Петр Егорович. Бистиң тыва чонда «шын күчүлүг, шынар ачылыг» деп үлегер сөс бар. Домей-ле силер тиилээр силер.

Шынап-ла, О. Зыковка хамаарылгалыг кижилер аңаа канчап дыынмайн турарын эрге-хоойлу органнары кулак дашты-биле эрттирип, түвексинмейн турарын кайгаар кижи-дир мен. Дыка хөй хөмудалдар солун, сеткүүлдерге бижиттинип, үүлгеткен херектери билдинип турда-ла, чүге хемчээн албайн турары эллептиг-дир.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Эң төлептиглерни—Дээди Хуралче

ЭРГИЖИРЭЭНИН СОЛУУР, ЧААРТЫР

Харылзаа, Чоннуң амыдыралынга, чурттуң хөгжүлдезинге, ооң экономиказын сайзыраңгайжыдарынга кол үүлдү харылзаа ээлеп турар дээрзин кижи бүрүзү билир. Ооң хөгжүлдези белен эвес орукту эрткен, эртип-даа турар. А бистиң республикада харылзааның амгы байдалын чугаалап бээри-биле бистиң корреспондентивис Харылзааның болгаш информатиканың «Россвязьинформ» күрүне бүдүрүлгезиниң начальниги, ТР-ниң Дээди Хуралының депутадынга кандидат Д. К. Донгактан дилээн.

— Республиканың Дээди Хуралынга депутаттың кандидадынга Силерни Кызылдың чаңгыс мандаттыг Московский № 11 соңгулда округунуң соңгукчулары деп шидип турары — силерге улуг бүзүрел-дир деп билип тур мен...

— Ийе, мен база ынчаар билип, оларның меңээ көргүзүп турары улуг идегели, бүзүрели дээш өөрүп четтиргенимни силерниң бо интервьюңарны ажыглап алгаш, соңгукчуларымга дамчыдарын улуу-биле дилеп олурар кижи-дир мен. Соңгукчуларымга чугаалап каар, бүзүредип каар кол-ла чүвем — бир эвес чонум мени Дээди Хуралдың депутадынга соңгуп алыр болза, соңгукчуларым-биле харылзаамны черле кошкатпас мен, бүгү күжүмну, билиимни оларның чагыгларын күүседиринче угландырар мен, оларга бар-ла шаам-биле дузалажыр мен, оларның кол айтырыгларын, негелделерин Дээди Хуралга чедир тургузуп, ооң дээштинин чедип алыр дээш ажылдаар мен.

— Дмитрий Калчанович, мооң мурнунда чылдарда депутат ажыл-чорудулгага база киржип чораан боор силер аа?

— Ийе, 1985-1987 чылдарда Чадаана хоорайның улус депутадынга 1990-1992 чылдарда Кызыл хоорайның улус депутадынга соңгуткан мен. А 1995 чылдан бээр Тыва Республиканың улустун Улуг Хуралының (съездизиниң) кежигүнү болуп турар мен. Депутат ажылхүлээлгем үезинде соңгукчуларымның чагыгларын күүседир дээш, бүгү хемчегларни ап, ажылдап келдим.

— Амгы программаңарда кол үүллерни адаптыңарам.

— Кижи бүрүзү бодунуң амыдыралын хандырып шыдаар кылдыр ындыг 5айдалды тургузары, ону чедип алыры;

— башкыларның, медицина ажылдакчыларының, аныяктарның болгаш чедимчеи кошкак өг-бүлелерниң эргежаныын камгалаан хоойлуларның күүселдезиниң талазы-биле ажылды күштелдирер;

— округтуң девискээринде чедир кылдынмаан объектилерниң: эге школаның, өөредилге ажылдакчыларының 106 квартиралыг чуртталга бажыңының, нефрология төвүнүң, № 5 школаның тудугларын доозары;

— Кызылдың Московский № 11 соңгулда округунуң чурттакчыларын 100 хуу телефончударын хандырары болгаш оон-даа өске.

— Харылзаа — чонга ачы-дуза чедирериниң кол үүлдериниң бирээзи болгай але?

— Харылзаа чок болза, экономика дугайында чугаадаа турбас-тыр ийин. Ынчангаш ооң хөгжүлдезинче чогуур кичээнгейни угландырып турары-даа ол. А харылзаачылар кайыын-даа дотация акшазы албайн, боттарының орулгазы-биле ажылдап, чурттап турар болгай. Ындыг организациялар, бистиң республиканың чурттакчыларын 100 хуу телефончударын хандырары болгаш оон-даа өске.

— Харылзаа — чонга ачы-дуза чедирериниң кол үүлдериниң бирээзи болганы-биле, Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Оржак-тан төптен ажылдап келген команданың ажылынын талазы-биле кандыг үнелелди бээрин айтырарга, Тыва Республиканың келир үеви дээш маңаа чугаалашкан айтырыгларны ам чүгле херек кырынга боттандырарындан келир үевис кончуг хамааржыр деп чугаалаан.

Ук конференция чүгле 30 минута болганындан журналистериң салган айтырыгларын ханы анализтеп көөрү болдунмаан. Ынчангаш ниитизи-биле Тывага В. А. Густовтуң болгаш ооң дузалакчыларының кээп ажылдааны Тываның экономиктиг сайзыралынга улуг дузалыг дээрзи билдингир.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

Соңгулдаларга хамаарыштыр

ҮЕ-ШАГЫВЫС КАМНААЛЫ

Ноябрның 29-та болуп эртер соңгулдаларга хамаарыштыр соңгукчуларның бодалдарын болгаш хөөннерин радиодан дыңнап, телевизордан көрүп, чон ортузунда чугаа-соттан-даа эскерип чор мен. Оң холду чүрекке салгаш, дорту-биле чугаалааргa, чоннуң хөй пуруузу бо соңгулдалардан дыка-ла идегелин ышкындырып, хөннү калган. Төнчү чок соңгулдалардан кижилер шуут турупкан.

Чамдык кордакчыларның сагыш-сеткилин эскерерге мындыг. Олар хоозураан амыдыралдан дүрген ушгунуп, чаартылгаларже киреринге идигни бээр дээштиг хоойлу, дүрүмнерни ажылдап кылгаш, боттандырып эгелээр дээш эвес, а ховартаан акша-төгериктиг (соңгулдаларга дээш үндүрүп турар дээрим ол) ажыглап аарын бодап, ужур эдертип киржип турар.

А соңгукчуларга хамаарыштыр алырга, бодалдары мындыг: соңгуп-даа каарга, ол депутаттар дээр улустун ажык-дүжүү бар эвес. Чүге ындыгыл? Чүге дизе, олар боттарының хуузунда ат-алдарын бодап, хөй мурнунга көскүленнээрин бодаар күзел-чүткүлдүг боорга, ынчанмайн канчаар. Харын-даа депутаттың кандидадынга кордакчы кылдыр бодун идип үндүрүп турар чамдык эштеривис ажыл-агыйга бодун көргүзүп чадап каан, чоннуң, күрүнениң акша-хөреңгизин самчыгдап, төтчеглээр кижилер боор-дур. Хөй-ле акшалыг кижи болза, кандыг-даа эрге-дужаалдыг ажылче шыдаар-шыдавас-даа болза, тутсуп кире бээр апарган элдептиг деп чон чугаалажып турар ышкажыл.

«Сүт-Хөл» коллективтиг ажыл-агыйның түргустунганындан бээр 50 чыл болган оюнга киришкеп келдим. Байырлалга чыйлган улуг, бичии, аныяк кижилер амыдыралды экижидип, ооң кызагдаашкыннарындан хосталып болурунуң аргалары барын чугаалап турдулар. Шаанда хүрээлерни узуткап турганы-биле домей, ферма, бригадаларны буурап, дүжүрүп турар апарганын чон улуг килеңнээшкин-биле буруу шаап турар боор чорду. Өрген безин чок турган шолдерге шаанда бистиң хоочунарывыс суму, суурларны тудуп ап чораан болгай. Тыва кижилериң азырап өстүрүп чорааны чеди чүзүн малындан аңгыда, хаван, дагааны, кара-дилгини азырап, ажыл-агыйның өске-даа дузалал адырларын сайзырадып турганын сактып чугаалап турдулар. А чер ажылынга хамаарыштыр ногаа, картофельди өстүрүп, тараа культураларының бедик дүжүдүн ап турган. Шаг-үениң өскерлип келгени-биле сандараан ажыл-агыйлыысты шуудадып, башкарып шыдаар, чонну ажыл-үүле-биле хандырып, амыдыралды чаагайжыды тургузарынга чонну эвилелдеп билир кижилерни шилип турган. Дээди Хуралдың депутаттарынга, өске-даа Тываның улус ажылагыйының соңгулдалыг-даа, томуйлаашкынныг-даа албан черлеринге быжыглаары дыка-ла күзенчиг.

Хүндүлүг соңгукчулар! Мээң үстүнде демдеглээним четпестерни кичээнгейлиг өөренип көрүп, соңгулда хүнүнде айыттынган шактан озалдавайн, шилилгени шын кылырын сүмелеп ор мен. Ооң-биле чергелештир кайыдаа ажыл-агыйга хамаарыштыр удуртукчулар шилиирде, таныш-көрүш, төрел-дөргүл тыртчыр чорук-биле шыңгыы демисежип көрээлиңер. Үе-шагывысты, акша-төгериивисти камнап, соңгулдаларны бо удаада демниг эрттиреринче бүгү чонну кыйгырып тур мен.

Аваа МОНГУШ.
Соңгукчу.
Кызыл хоорай.

Арага рыногунга

ХАЖЫДЫЫШКЫННАР

Тыва Республикада Россияның Үндүрүг полициязының федералдыг албанының эргелелиниң ажылдакчылары Күрүндүрүг инспекциязының төлээлери-биле кады Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожууннарынга арага аймаан үүрмектеп садар садыг черлеринге хыналданы чоруткан.

Албан езузунуң үнүүшкүнүг сургакчылаашкынының түңнелинде үстүнде адаан үш кожууннуң девискээринге арага садарының чурумун үрээн 17 хажыдыышкыннарны илереткен. Дерги садыгларында саарылгадан 5967 рубль түңге 208 шил эзиртир суксуннарны хавырган, 3089 рубльге административтиг торгаалды онааган.

Улуг-Хемден «Енисей» кызыгаарлаттынган ниитилелдиң «Ольга» магазинин, Арыг-Үзүүнде № 2 магазинни, Чөөн-Хемчик кожуундан Р. К. Монгуштуң хуу бүдүрүлгезинде «Херел» магазинни, Барыын-Хемчиктен С. В. Биче-оолдуң хуу бүдүрүлгезинде «Светлана» магазинни болгаш өскелерни-даа аңгы-аңгы түңнүг акша түңнүге торгаалдарны салган.

А. ПАВУ, ТР-ниң Үндүрүг полициязының эргелелинде парлалга талазы-биле төлээзи.

Специалист харыылап тур

ӨРТЕКТЕР ПОЛИТИКАЗЫНДА БУДУЛГААЗЫННАРГА ХАМААРЫШТЫР

«Саң-хөө кризизиниң үезинде бирги хереглелдиң эргежок чугула продукуларына болгаш ачы-дуза чедирилгезинге өртектер политиказын чорудар дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1998 чылдың сентябрь 11-де № 565 доктаалын күүседир соругла-биле ТР-ниң Экономика яамызы бирги хереглелдиң эргежок чугула бараааннарын болгаш аъшчем аймаан бүдүрүп турар бүдүрүлгелерге, черчерде күүсекчи эрге-чагырга органнарынче удуртулга солдурар айтыышкын бижиктерни чоруткан турган. Ону ажыглап турар үеде будулгаазыныг хөй айтырыглар тургустунган. Чаңгыс аай өртеп политиказын шын билип алыры-биле тургустунуп келген айтырыгларга ТР-ниң Экономика яамызының Чайгаар тургустунган монополиялар өртектерин таарыштырар департаментизиниң начальниги Тамара Баяновна УЮСОВА мынчаар харыылаан:

1. Өртектерни контрольдап турар чагырга органы өртектерни болгаш тарифтерни хажытканы дээш бүдүрүлгелер чөпшээрешпейн турар таварылгада, олардан торгаалды тыртып ап болур бе?

Чок. РФ-тиң Конституция суду 1996 чылдың декабрь 16-да доктаалы-биле РФ-тиң Конституциязы ооң 35 үүлүнүң 3-кү кезээ, 45 болгаш 46 үүлдериниң 1 болгаш 2 кезектери аңаа дүүшпейн турарын тодаткан. Бүдүрүлгелериниң чөпшээрежилгези чокта торгаал түңнерин, а ол ышкаш чажырган болгаш чавызаткан орулгаларның түңнерин юридиктиг албан черлериндеп тыртпас деп көрген.

2. Бараааннарны сайгарып турар үеде бараан-төлежилге документилериниге бараан бүдүрүктүзүнүң айыткан өртээн азы холбаштырыкчының немээн өртээн айтыры албан бе?

Күүсекчи эрге-чагырга органнары РФ-тиң Чазааның 1995 чылдың март 7-де № 239 доктаалында көрдүнген таварылгаларда немелде өртектиң үстүү хемчээлин чүгле тодарадыр эвес, харын оларны ажыглаарының аргаларын доктаадыр (бүдүрүкчүнүң өртээнге азы садып алыр өртекке). Бараан бүдүрүкчүзүнүң өртээнге азы үндүр садыкчының өртээнге немелде өртекти доктааткан таварылгада, бараан-төлежилге документилериниге бараан бүдүрүкчүзүнүң (азы импортернуң) продукциязының мөөңнеп садар хостуг өртээн, продукцияның адын, холбаштырылга организациязының немээн өртээн айтыр ужурлуг. Өске арткан таварылгаларда хандырар-сайгарар болгаш өскедаа холбаштырылга бүдүрүлгелери, организациялары, а ол ышкаш мөөңнеп база үүрмектеп садар бүдүрүлгелер хостуг садар өртектерге азы садып алыр өртектерге немелделериниң хемчээлин бот-тускайлаң шиитпирлээр, ынчангаш холбаштырылга организацияларындан болгаш бүдүрүлгелериден кээр бараан-төлежилге документилериниге бүдүрүкчүнүң өртээн, холбаштырыкчының немээн өртээн айтыры албан эвес деп департамент санап турар.

3. Өртектер доктаадыр айтырыгы РФ-тиң кодексериниде айыткан ирги бе, айыткан болза кандыг үүлдерде киргенил?

Өртектерни тургузарының чамдык айтырыгларын РФ-тиң Хамааты кодекизинде киирген. Чижээ, «Өртектер» деп эгелиг 424 үүлде керээ күүселдезин талаларның дугурушкан өртээ-биле төлээрин айыткан. «Хөйнүң керээзи» деп 426 үүлде хөйнүң керээзин күүседир үеде бараааннарны, ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезиниң өртектерин бүгү хереглекчилерге чаңгыс аай кылдыр тодараткан. «Керээни чарары» деп 28-ки эгеде керээни чарарының, ооң хевириниң дугайында кол негелделерни айыткан.

РФ-тиң Кеземче кодекизинде, 178 үүлде үндезин чокка тургускан улуг азы чиик өртектерге санкция ажыглаарын көрген.

4. РФ-тиң субъектилериниң аразында, а ол ышкаш бүдүрүлгелериниң аразында тариф керээлерин чарары чөптүг бе, ол дугайын кандың документилерде айытканыл?

Тариф керээлери чарар эргени РФ-тиң Чазааның «Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» 1992 чылдың март 11-де доктаалында айыткан, ында чогуур өскерилгелерни болгаш немелделерни киирген. Ол хоойлуда дугуржулгаларның хевирлерин тодараткан (18 үүл). РФ-тиң ажыл-агый субъектилериниң аразында өртектер керээлерин тургузар талазы-биле түр сүмезин РФ-тиң Экономика яамызы 1996 чылда бадылаан. РФ-тиң субъектилер администрацияларының өртектер талазы-биле албан черлеринге баргаш, ол сүмелер-биле таныжып болур.

5. РФ-тиң девискээринге өртектерни даштыкы валюта-биле тургузуп болур бе?

Хамааты кодекизинге дүштүр акша хүлээлгезинге рубль-биле төлээр түңге дең валюта өртекти айтып болур. Бо таварылгада рубль-биле төлээр түңүң ол хүнде валютаны рубль-биле садып алыр өртекке дөңнээр. Экономика турум эвес, акшаның үнези аажок баткан болза, аңгы-аңгы кижилер продукцияны сайгарар үеде өртектерни дугурушкан өртек-биле айтыры кузенчиг. Инфляцияның деңнели дыка кызырлы бээр болза, РФ-тиң девискээринге удур-дедир санажылгаларны (сайгарып турар продукция дээш) даштыкы валюта-биле чорударын соксадыр дугайында шиитпирни барымдаалаары чугула (Россияның Төп банкызының 1997 чылдың август 15-те № 503 шиитпиринде айыткан). Ындыг чурумну ажылгаар болза ажык бербес, садып алыкчыларга таарымча чок болур. Россияның акшазын быыкыглаарынга дузалавас.

6. Өртектер тургузарының чурумун РФ-тиң федералдыг хоойлуларының кандыг дүрүмнеринде тодарадып айытканыл?

«Улус депутаттарының край, область Советтериниң, край, область чагыргаларының дугайында» РФ-тиң 1992 чылдың март 5-те Хоойлузунда, «Россия Федерациязының чер-черде ботбашкарылгазын организастаарының нинти принциптериниң дугайында» РФ-тиң 1995 чылдың август 12-де Хоойлузунда, РФ-тиң «Чайгаар тургустунган монополиялар дугайында» 1995 чылдың август 17-де Хоойлузунда, «Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергизы дээш тарифтерни күрүнеден таарыштырар дугайында» 1995 чылдың апрель 14-те Хоойлузунда, РФ-тиң «Агроүлетпүр бүдүрүлгезин күрүнеден таарыштырар дугайында» 1997 чылдың июль 14-те Хоойлузунда, РФ-тиң «Федералдыг күрүне хереглелинге продукциялар дүжаар дугайында» 1994 чылдың декабрь 13-те Хоойлузунда, «РФ-тиң Чазааның дугайында» 1997 чылдың декабрь 17-де федералдыг конституция хоойлузунда тодараткан.

7. Өртектер чурумун хажытканы-биле холбаштыр негелде херээн эргижирип, удаажырааны дээш соксадыр хуусаа бар бе?

РФ-тиң Хамааты кодекизиниң 196 үүлүнде негелде херээн хуусаазы эткен, удаажырааан дээш соксадыр хуусааны 3 чыл кылдыр доктааткан. Хыналдалар түңнелдерин езугаар сайгарлыкчы ажыл-чорудулгалыг субъектилерге негелделерни 3 чыл четпээнде кылыры иллеп-дир.

РФ-тиң Хамааты кодекизиниң 200 үүлүнге дүүштүр негелде херээн юридиктиг албан черлери өртектер контрольдаар органның шиитпири, а аңгы-аңгы кижилер — судтуң азы арбитраж судунуң шиитпири үнген соонда күүседир хүлээлгелиг, ук шиитпирлер бо хуусаада күүсеттинмээн болза, херекти удаажырааан дээш соксадыр болур.

8. Өртектер тургусар болган контроль органнары өртектериниң күрүне чурумун хажыткаш, бүдүрүлгелериниң алган акшазын бюджетче орулга кылдыр тырттар дугайында шиитпирни үндүрүг албаннарынче чорудар эргелиг бе, азы бюджетче чартык-чамдыктан төлээр дугайында бижимел чөпшээрелди чорудар бе?

Таарыштырар өртектерни болгаш тарифтерни ажыглаар чурумну хажытканы дээш чогуур бюджеттерже орулгаларны тырттар дугайында өртектер тургузар болгаш контрольдаар органнарның шиитпирлерин күүседири — күрүненің үндүрүг албанының болгаш ооң чер-черде органнарының күүседир хүлээлгезинге хамааржыр. Негелделерни хандырар акша-хөреңги бүдүрүлге чериниң агар санында чок болза, төлээр ужурлуг өрени үндүр бижиирин РФ-тиң Хамааты кодекизиниң 855 үүлүнүң 2 кезээ-биле шиитпирлээр.

9. Төлежилгелер чер болганда бүтпейн турда, биргээр чугаалаарга, бүдүрүлге чери хыналда үезинде болунуң бүдүрген продукциязының (ачы-дузазының) өртээн албааанда, күрүне чурумун хажыткан бүдүрүлгелерге экономиктиг санкцияны канчаар ажыглаарыл?

Өртектериң күрүне чурумун хажытканы дээш экономиктиг санкцияны РФ-тиң өртектер комитединиң, Саң яамызының болгаш күрүненің үндүрүг албанының 1992 чылдың декабрь 1-де бадылааны № 01-17/030-23, 112, 113-6-05/410 чурумнарын езугаар онаар.

10. «Немелде өртекке үндүрүг санаарының болгаш төлээриниң чурумунуң дугайында» саавырның 25 пунктузунга дүүштүр бараааннарны (ажылдарны, ачы-дузаны) сайгарып турар үеде девискээрде тургустуна берген рынок өртектерин кандыг органнар тодарадырыл?

Үндүрүг онаар сорулга-биле продукцияның (бараанның) рынок өртээн тодарадырда, продукцияларның (бараааннарның) чамдык хевирлеринге үүрмектеп садар ортумак өртекке хайгааралды чорудуп турар девискээр аайы-биле статистика органнарының медээлерин барымдаалаары чугула, ол ышкаш неделя санында кылган ортумак өртектерни барымдаалаар. Рынок өртектерин тодарадырының ындыг янзылыг чурумун РФ-тиң үндүрүг албанының 1991 чылдың декабрь 9-та № 8 саавырында өскерилгелерде болгаш немелделерде база айыткан.

Тамара УЮСОВА.
ТР-ниң Саң яамызының Чайгаар тургустунган монополиялар өртектерин таарыштырар департаментиниң начальниги.

«БАЧЫТ АРЫЛЗЫН» ДЭЭР ИЙИКПЕ?

Ылым-чылым барган бис. Бистер, чогаалчылар, сөс эдиптер дээривиске, дылывыс көжүй берген дег, ыыттавас дээривиске, хойнувуста соок даш чыдып алган дег. Улуг назылыгларывыс, мерген угаан-сарыыл кирбээн чүве дег, ыыт чок, аныяктарывыс базымы сула болгаш диттикпес хире. Тыва чогаалчыларның, Россия чогаалчыларының кежигүн биледин холга алган бистерниң, чаңгыс угда шуптувустүү боостаавыс туган дег, үнүвүс читкен. Шупту катчып алгаш, ырак ораннарже аян-чорук кылып чоруткан дег, сураавыс дыңналбастаан. Шаг багы кээрге, эвилелден эң-не баштай бистиң — Чогаалчылар эвилели казыргыга бөөлдеткеш, даазыл, сыйылган будук ширик адаанче бастырган дег сагындырадыр. Чүге ындыгыл? Назынывыс чаш бе азы чонга ажыывыс чогу ол бе? Кайын ам!

Хөй-ниити эвилелдерден бистиң эвилел эң улуг назынныгларның бирээзи болду-ла бе — ол ам каш хонгаш бе харлаар. Назын улуг, кылдыйган ажыл хөй. Сергей Пюрбюден эгелээш, 7 удуртукчу ажылдаан. Кижилер күгле дылы-биле янзы-сөөгүн билгажыр, ынчап кээрде, бистиң эвилел тыва нацияның төрээн дылының кадагалакчызы, сайзырадыкчызы болганда, ооң чонунга ужур-утказы деңнел чок. Эвилел бууразы, сөөлгү чогаалчы чидер болза, тывалар өске хөй санныг чоннар арызынче эстип чиде берген деп бүзүрелдин-биле билзе чазыг чок. Бо бүгүнү бистер, ылаңгыя чогаалчылар, билбезивис ол бе, сузувус бастынган ужурувус чүдел? Ол айтырыгны харыылап боор үе келген.

Күске назыны дег, кыска амыдыралывыстан эскерип чоруурга, удуртукчу кижиден ооң адаанда ажылдаан, өөренген, чурттаан улустуң амыдыралы дорт хамаарылгалыг: бедик хөй-аъдыдаа, сус чогу-даа. Бүдүн чартык чыл бурунгаар, чазын Чогаалчылар эвилелиниң эвлечеглиг съездизинде чаа удуртукчу, чаа баштаар чер соңгуттурду. Кандыг-даа өскерлиишкинге кымның-даа идегели улуг, күзелдери чырыткылыг. А бо таварылгада баштаар черни ховар салымчаананыг оолдарның бирээзи, Чогаалчылар эвилелин удуртуп ааппкан, сайыттап ааппкан, Дээди Хуралдың депутады Александр Даржай боорга, индир кырындан чогаалчылар чырык күзелдерин илередип турдулар. Удуртукчу боду оларның бүзүрелин ышкынмазын аазады-даа. Элээн үе эрти, ынчангы сөстер кежээ чаштарга ыдар тоол дээрзи көстүп келди.

Чаа соңгуткан баштаар чер үүү-даа болза бир катап чыылган дугайында парлалгага Кара-оол Натпий-оол дыңнатты. Ол-ла хевээр баштаар чер чыглып чадашкан хире. Дарганың өрээли шоочалыг турар, ооң депутат хүлээлгези база бар болгай. Депутат хүлээлгезинден хосталды — эжик база-ла шоочалыг. Удуртукчуну хуулгаазын күш чидир тарбыдапкан дег. Аныяк, кырган, эгелеп чоруур чогаалчыларның мурнунда шиитпирлээр айтырыглар хөй. Монгуш Көжелдей, Чыргал Серен-оол чырык өртемчейден чарылды, Сеглеңмей, Аракчаа, Пюрбю оларның юбилейлери эрти, Сарыг-оолдуу думчук кырында. Дириг чогаалчыларывыс чок-даа апаарга, чок апарган чогаалчыларывыстың мугур чылдааны кээрге, баштаар черниң-даа, удуртукчувус Даржайның-даа киржилгези барык чок. Библиотекалар, солуннар, школалар, телевидение бодунуң уундала чогаалчыларның хар харлаанын эрттирип турарын кижи көргеш, эвилеливисти чүү ындыг бачыт тавараан чсор деп улуг тына бээр. Чогаалчылар эвилелин. Харын-даа Культура яамызы оларны бодунуң хемчеглериннче чалап турар.

Тыва чогаалчыларның колдуу, ылаңгыя Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери, шупту Кызылда чурттап, ажылдап турарлар. Чаңгыс улуг эвес хоорайда бистер безин бот-боттарывыстың арыннарывыс көрүшпестээн бис. Ийи-чаңгыс ужурашкаш, мендилешкенде: Эвилел дүшкен бе? Даржай кайдал?» — чугаа бо. Харыы бээр кижи тыптыр боор бе. А Чогаалчылар эвилел бистиң болганда чурукчулар, журналистер, Чазак — кымнар-даа иштики хереэвиске киржир эргелиг эвес. Бодувустуң Чазывысты эдеривис, шын оруувус-биле углаарывыс база бодувустуу.

Кандыг-даа чүвени кижи үе эрткенде, ырактан көөрге, ооң ак, караазы тода апаар. Бүдүн чартык чыл бурунгаар чогаалчыларывыс хөй кезин чазыгны ылап кылган: Хоойлу езугаар Дээди Хурал кежигүнү шалыңныг ажылга ажылдап болбас деп чүвени билбейн бе, эрттирипкеннер, а депутат Даржай ону ыяк биле тура ыыттааан. Шак ынчаар ол шалыңныг ажылга бүдүн чыл иштинде дакпырлап ажылдап келген. Чаңгыс угда сыра бажында сырбыкче көрүп, сын кырында сыынче дап бээр болза, кайызы-даа алдыртпас. Ийиги чедир бодааан чүве — ылаңгыя соңгуур ажылга чаңгыс ол-ла кижини дараазында база бадылап болбас. Бодалым мындыг: кандыгдаа кижи чаа ажылга кызымак, бодунуң эки талазын көргүзүксээр — кым-на чудуруун чудук адаанче бастырыксаар боор, ынчалаа-даа ол үшкү, дорткү чылында ажылдың ужурун билип каапкаш, сула салдынып, менээргенгеш, чедип алган деңнелин бедитпейн, маажым агымче салыптар. Мында чугаа эртем-шинчилел, чогаадыкчы ажыл дугайында эвес, а удуртулга дугайында. Ынчап кээрде, 80 чылдар төнчүзүнде, 90 чылдар эгезинде Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черниң даргазы чораан кижи катап соңгударга, ол ажыл аңаа улуг-ла солун эвес, кыспас-даа. Амыдырал ону бадыткады-даа ышкажыл. Үстүнде бодалымны бүзүредири-биле чоокта чаа парлалгага үнген, чаа сайыт Анатолий Серениң чугаазын кириптейн: «Культура намызының сайыдынче... сүмелээрге, ынавадым, чаңгыс ол-ла сугга ийи катап эжинмес мен. Бо чаа ажыл (Парлалга, информация талазыбиле күркомитеттиң даргазының албан-дужаалы) менээ солун-дур». Депутат турган Даржай ол эрге-дужаалындан халажы-даа берзе, ажылының чогуваанын ооңбиле база тайылбырлап болур. Аңаа мону немеп боор. Бөгүнгү амыдыралывыс он чыл бурунгаар үе-биле шуут деңнеттинмес, ынчангы дег белен чүве чок. Уйгу-дыш чок, карак кызыл-ла кижи көктүг дөнче үңгеп үнүп болур, сула салдынарга-ла, бо дег чүүл көстүп келир. Ийе харын, эвилелдиң ажылын чаңгыс Даржай чүктевейн турар болгай — баштаар чер бар. Ол баштаар чер, ооң кежигүннери канчап барганыл? Шупту мында. Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчылары Артык Ховалыг, Кара-оол Натпий-оол бөгүнге чедир сөс эдип диттикпээннер. Ат-алдарлыг шүлүкчү, сайыт депутат удуртукчуну «эйт!» дээри эпчок хевирлиг. Ынчалзадаа ат-алдар, албан-дужаал хамаанчокка, кижи бүрүзү бот-харыысалгалыг болгай, шалың албас-даа болза, соңгудуп алганда. Харыысалганы миннип чоруур кижи бодунуң-даа ажылынга, хөй-ниити-даа ажылынга негелделиг, харыы тудар хүн үнүп келир — Уставта айтып каан.

Чүгле адаандан эвес, үстүнден — Даржайның талазындан угаадыгны база кылыр апаар. Ол бистериң-биле дөмей өг-бүлелиг, ажы-төлдүг болгай, ынчап кээрде, Хоойлуну биле тура-ла, Чогаалчылар эвилелиниң даргазынга соңгудуп албаан болза, анаа-ла бөдүүн, ажылдаа чок чогаалчы боор турган. А хөй чылдарда бедик дүжүлгеге олурып чораан кижи чавызаарга берге-ле, улустуң көрүжү безин дораан өскерлир. Бодунуң талазындан ол амыдыралының шинн чазыг чок кылган, кылыр дээн бодалдар хөй, ынчалза-даа, биеэги дег, үстүнден деткимче кайда боор, амыдыралдың агымының уу шуут билдинмес, бир-ле арысканче чидип кире берген дег. Ийи талазында, ол ССРӨ республикаларындан аңгыда, өске кайы-даа чуртта дег, Чогаалчылар эвилелиниң ажыы чок деп түңнелге келгени чадап чок. Чогаалчы кижи боду чааскаан ажылдаар болганда, аңаа эвилел, комитет-даа чогаалынга дуза кадып шыдавас. Бистиң чуртта идеология чаңгыс, коммунистиң боору-биле эвилел тургустунган болгай. Амгы идеология аңгы-аңгы чүве болганда, чогаалчыларның каттышкан ажыы бар бе? Акша бар болза, кым-даа кандыг-даа номну, чүнү-даа үндүрүп аар ышкажыл. Ындыг болганда ЧӨ-ниң баштаар чери, ооң удуртукчузу Александр Даржай кежигүннерге дыңнадыг кылыры албан, Устав ынчаар негеп турар.

Бо хүннерде ылым-чылым апарганывыстың база бир чылдагааны — ажылывысты — чогаалдарывысты кым-даа үнелевес апарганында. «Чонга силерниң чогаалдарыңар херек бе азы хлеб херек бе?». Чамдык дүжүметтериң аксындан үнгүлээн сөстердир. Ийе, дүжүметтер түр када саадап турарлар, а чогаал, тыва чогаалывыс мөңгеде турар деп болур. Ооң өзүлдези азы бууразашкыны бистиң бодувустан, эвилеливистен хамааржыры билдингир. Санывыс эвээш болгаш каттыжыышкыныг болурувус чөптүг. Ооң ажылының сулараааны бодувуста база — кежигүннерде. Ыыт чок олуруп-ла турар болзувусса, тамыже бүдүү күлбурап бар-ла чыдар бис. Багын чугаалаарга, бачыды арлыр чүве дээн, Чогаалчылар эвилелин бүргээн бачыт тайылзын дээн бодалым-дыр.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.
Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

ЧАРЖЫНЧЫГ ТҮҢНЕЛДЕР АЗЫ БАЙ-ТАЙГАНЫҢ ДАРГАЛАРЫНЫҢ ТООМЧА ЧОГУНДАН

Шаг-шаандан тура тывалар мал азырап, тараа тарып чип чурттап чораан болгаш оларның кажан-даа аштавайн, тодуг-догаа, омак-хөглүг чурттап чорааннарының дугайында шагдан бээр ырлажып келген ырызы бадыткап турар: «Хемчиим турда, хертеш-ле мен, хевээм турда, тодуг-ла мен»... Ол шыы. Тараалыг кижи черле аштавас, эктинден элевес-даа...

Ындыг турбуже, амгы кадыг-берге рынок, кризис үезинде кожуунның арат ажылагый каттыжыышкыны чеже тонна сиген, каш тонна дүжүт ажаап алган эвес, көрээлиңер. Бирээде, кожуун 3818 тонна сиген белеткээр тургаш, чүгле 1714 тоннаны белеткеп, планын чүгле 40 хууга күүсеткен. Ону чүү дээрил?! Кандаашкынче

Орта чоор бе, чонум!

чууй каар бе? Чок, ындыг эвес! Бисте сиген, тарааны чүгле суггаттыг черлерден ап турар, суггаттыг Ынчап кээрде, үстүнде сан-чурагай канчаар-даа аажок ээ-харыысалга чок, багай ажылдың түңнелин көргүзүп турар-дыр, оон башка чүү дээр боор ону! Чугаалаар чүве тыппас-тыр мен..

Бодунуң үезинде кожуун муң эвес, а он алды муң ажыг тонна чаагай сигенни ниитиниң малынга белеткеп ап чорааныныңдугайында чаңгыс эвес удаа солун, сеткүүлдерге бижип-даа чордум. Бистиң кожуунда кызыл туктуг бригадавыс безин бир ай иштинде ийи муң тонна чаагай сигенни белеткээш, шилчип чоруур Кызыл тук, акша болгаш ирт-биле шаңнадып-даа турду-ла. Ам кожуунның бүгү ажыл-агыйлары ала-чайны өттүр ажылдааш, чүгле 1714 тонна сиген белеткээн дээрге, дыңнаары безин хомуданчыг-дыр...

Черле ынчаш ыйчаар ажылдап боор чүве бе азы кандаай чүвел? Час берге болур болза, сигенни кайыын алырыл? Ону садып аар акшаны биске кым бээрил? Чазын чиир чүве чогундан хөй мал аштап өлзе, кым харыылаарыл? Айтырыг ындыг. Бо айтырыгларга кожуунның көдээ ажылагый эргелелиниң начальниги Николай Степанович Күжүгет солун дамчыштыр харыылаар болза эки боор.

Ийинде, дүжүт. Ол мырынай чөгенчиг, кижи чугаалаарындан безин чаржынар. Кожуун 820 га черге тараа тарыыр тургаш, 269 га черге тарып, оон ниитизи-биле 156 тонна дүжүт ажаап алган. Тодаргайлаарга, 36 тонна кызыл-тас, 120 тонна арбай, ол-ла. Сула болгаш чинге-тараа шуут тарыыаан Ол дээрге чаңгыс шыырак аратты тараан тараазынга безин четпес көргүзүг-дүр. Амыдырал-чуртталга бергедээн үеде кожуунның чону ам чүү чиирил? Канчаар чурттаарыл? Ол айтырыгга база үстүнде чугаалааным дарга харыылаар боор... (А мында кирген бүгү-ле сан-чурагайларны кожуунның кол агроному Оксана Даржаадан алган).

Сарыг-оол САЛЧАК.

Иштики херектер килдизинде

ЧЕТПЕСТЕРНИ ЧАЙЛАДЫР ДЭЭШ...

Милицияның подполковнигни Валерий Калдар-оолович Монгуш Улуг-Хем кожуунның иштики херектер килдизиниң ажылын чокта удуртуп эгелээн. Ооң ажылжын сонуургап чугаалешкан мен.

Чаа чер дээрге-ле, чаа кижилер, ооң артында коллектив болгай. Ажыл-ижниң кол угланыышкынын тодарадып, коллективи-биле дүрген таныжып, дугуржуп алыр дээш ол кызымак ажылдап эгелээн.

Улуг-Хем 18 муң ажыг чурттакчылыг, 9 суурлалыг, Эъжим, Көк-Чыраа деп ийи арбаннарлыг. Төвү Шагаан-Арыгда 9 муң хире чурттакчы бар. Борта корум-чурум — камгалалының быжыг баазазын тургузары белен эвес херек болбайн канчаар. Килдисте бар эки арга-дужулганы ажыглап тургаш, бурунгаар шимчээшкинни чедип алыр сорулгалыглар.

Корум-чурум камгалаарының ажылын тускай хуваалда кылгаш, чорудар ажылдың чедимчелиг аргазын тургускан. Көдээ суурлар Ийи-Тал, Хайыракан, Эйлиг-Хем — бирги, Арыг-Бажы, Чодураа, Торгалыг — — ийиги ,Арыскан, Иштии-Хем, Арыг-Үзүү үшкү зоналар кылдыр үстүнген. Ол бөлүктерде тус чонну, черлерни эки билир ажылдакчылар хуваттынгач. Ажыл удуртулгазын мынчаар тургусканы чөптүг. Участоктар төлээлери Арысканда — Орлан Базыр, Эйлиг-Хемде Анатолий Хандыаа көскү ажылдарны кылып турарлар. Кожуун төвүнде улуг лейтенант Мерген Түлүшке удуртканажылдакчылар Омак Монгуш, Адыгжы Ооржак ышкаш корум-чурум камгалакчыларынга килдис чоргаарланып турар. Кемхерек үүлгедиишкиннерин дүрген сойгалап илередир бөлүктү милициның капитаны Вячеслав Сайын-оол удуртткан. Бо ажылда хаара туттунган оперативтиг ажылдакчылар — Адыгжы Адыг-Түлүш, Мерген Донгак, Сергек Анай-оол ажылынга мергежилдиг, кызымак чоруун көргүзүп келгеннер. Эң-не хөй чон мөөнеттинген Шагаан-Арыг хоорайда байдал оожургал чок. Мында он бир ажылдакчы тускай ажылды кылып турарлар. Салбыр командири Шолбан Монгушка удурткан аныяк оолдар Аркадий Шалган, Ролан Натпит-оол шимченгир ажылдап турар.

Чоокта чаа шагдаа ажылдакчылары боттарының профессионал байырлалын демдеглээн. Килдистиң хоочунары — майор Валентин Иванович Соколовка, майор Александр Николаевич Поповка, эр эш-өөрү-биле чаңгыс демниг ажылдап турар херээжен ажылдакчылар — улуг истекчи, майор Лидия Маадыровна Василевскаяга, байысаакчы Буянмаа Сандыевна Шойдакка болгаш өскелерге-даа Валерий Калдар-оолович байыр чедиргеннер. Иштики херектер килдизи кожуунның хөй-ниити ажылының идепкейлиг киржикчилери. Шагдаа ажылдакчыларының эң ылаңгыя спорт талазы-биле түңнелдери эки. Килдис начальнигиниң оралакчызы Эдуард Васильевич Доржу — республиканда билдингир мөге. Бут бөмбүү ойнаарынга килдистиң ажылдакчылары кончуг ынак. Алышкылар Николай, Геннадий Шыырапторны, кожуунның шыырак шыдыраачылары Владимир Хаян-оолду, Сергек Анай-оолду кожуун чону хүндүлээр, спортчу чедиишкиннеринге чоргаарланып чоруурлар.

Бо чылдың эрткен 9 айларында 353 янзы-бүрү кемхерек үүлгедии болган. Ол эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 16,89 хуу өскен. Кирген херектің 75 хуузу илереттинип турар. Корум-чурумга хамаарыштыр ап чорудуп турар хемчегларге чогумчалыг болур арганы бербейн турар чылдагааннар хөй: бирээде, чонның амыдыралының ниити байдалының нарыыдап келгени, бүдүүлге черлериниң буурап дүшкени, ажыл чок кижилериниң санының өскени, акшаландырыышкынның бүгү адырларда үзүктелиишкиннинг болуп турары; ийинде, хөй-ниити албан черлериниң чоннуң корум-чурумун тударының талазы-биле харыысалгазының кудулаалары; үште, чоннуң арагалаашкынче улуг хандыкшааны. Оон аңгыда маңаа чамдык кижилериң (конопля) хоралыг чашпан чыып, ону садып-сайгарып турар кижилерге массалыы-биле ажылдап берип турарын айтыры артык эвес. Ол талазы-биле бо чылын 77 кеземче хереэн оттурган. 89050 грамм наркотиктиг будүмелдер хавыртынган. Ниитиниң болгаш хуу чоннуң мал-маганын оорлаар чорук база кызырылбайн турар.

Кожуунның ИХК-зы үстүнде четпестерни чайладыр дээш бүгү күжүн салып ажылдаар сорулгалыг.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ДИРИГ ЧОРААН БОЛЗА...

Ачам дугайында сактыышкын бижиир күзелим бар. Адын Карыма Шыырапович Түлүш дээр. Ооң бижээн чечен-мерген чогаалдарын, шүлүктерин, солуннарга үнген материалдарын номчуваан кижи чок деп бодаар мен. «Шын», «Эне сөзү», «Тыва Республика», «Тываның аныяктары», «Чаа орук» солуннарынга, «Улуг-Хем» сеткүүлге чечен чогаалдарын, шоодуглуг, баштак чугааларын, шүлүктерин, бичии уругларга тоолчургу чугааларын удаа-дараа бижип келген.

Ачамның «Куу куштуң кударалы», «Шамга кирдим», «Чурук», «Иениң ынакшылы», «Читкен уруг», «Ынакшылдың шылгалдазы», «Олчалыг дүш», бичии уругларга «Деспиниң хомудалы» «Оттуг бөмбүк», «Кеземче», «Эзремчик биле мезил» болгаш оон-даа өске бижээн чогаалдарын чон сонуургаар боор дизимзе чазыг чок. Ачам: «Баштайгы ажылдаан солунум «Тываның аныяктары», аныяк үелерим аңаа эрткен, солун-даа, берге-даа үелер тургулаан» — деп, сактып чугаалап чораан кижи. Ынак, эргим ачавыстың ажылдап чораан солуннарын үе чеже-даа берге болза, албан чагыдып алгаш номчуурдур бис. Кажан чогаал азы шүлүк бижий бергенде, ханы бодалдарга алзыпкан, дүнехүндүс, эртен-кежээ-даа дивес ажылдаан орар кижи. Ачам үр аарааан соонда, бодунуң күжү-биле бижээн номун көрүп четтикпээн, аарыпдаа тургаш, ону айтырар чаңчылдыг. «Оода дириг чорааш, номум көрген болзумза» — дээн сеткили мени дүвүредип чор. Сөөлгү үелерде ачамның ады-биле солунга материал үнмеске, сагышка бергези кончуг-дур. Кижи бүрүзү чогаалчы боон шыдавас болгай.

Ынак ачавыстың алдын холу-биле бижээн: «Иениң буяны» деп ному чырыкче үнүп кээр боор деп четтикпейн манап ор бис. Номчукчуларның сагыжынга кирген чогаалы ам-даа дириг, чону утпаан деп бодаар мен.

Ачамның бижип чораан чечен чогаалдарын, шүлүктерин камныг шыгжап, эдилеп чоруур бис, соонда өзүп келгеш, дуңмам-биле кады ачавыс чогаалчы чораан деп сактып чугаалажыр бис. Ынчангаш мооң адаанда ачамның «Чүглүг куш дег хостуг ужар» деп шүлүүн киирдим.

Бодум хуумда чурттап
чорааш,
Бодалдарым бижип чорааш,
Уран чогаал чаагай чулуун
Улузумга соңнээр дээн мен.
Черим каазы, чонум сөөү,
Сеткилимге чула болзун.
Чечен сөстер бай дээжизи,
Челээш болуп хуула берзин.
Кара бодал, кадыг сеткил,
Кажан-даа шыгжавас мен
Көксү-хөрээм сагышта дег,
Көк ышкаш хөлбең чөрзүн.
Чонум чоорган, хөйүм хөйлең,
Чоргаар чоруур ужурум ол.
Оларым чокта мен-не хөөкүй,
Өршээ дадай! Ирик төш мен.
Ажы-төлүм бүгүдеге,
Аас-кежиин күзеп чоруурлар.
Чүгле шынны бижээн чогаал,
Чүглүг куш дег хостуг ужар.

Орлана ТҮЛҮШ.
Чадаана хоорайның ортумак школазының 3 «а» класының өөреникчизи.

ХОМУДАП, САКТЫП ЧОР БИС

Салым-чаяанныг журналист, шүлүкчү, чогаалчы Карыма Түлүш хөй чылдарда «Шын» солуннуң тускай корреспондентизи болуп, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл кожууннарга ажылдап чораан.

Кончуг биче сеткиллиг, эш-өөрзүрек Карыма Түлүш чогаадыкчы назынының үезинде бистен чарлып чоруткаты хомуданчыг. Чырык чер кырынга чурттап чорааш чонунга, эш-өөрүнге, ургларынга уттундурбас улуг белек — ол бодунуң чогаалдарын арттырыш каан. Кады ажылдап чораан эживис бистиң аравыста чок-даа болза, бис ону сактып, чоктап чоруур бис. Бо хүнгү «Шынның» номеринде Карыма Түлүштүң сактыышкын арнын ажыдып, ооң өөнүң ээзиниң болгаш уруунуң материалдарын, бодунуң бижээн үүлдерин парладывыс.

Кижи чуртталгазында чүү-даа көрүп чоруур: өөрүшкү, мүңгаралдар.. Бо берге үеде, ийи чаш ажы-төлүмнүң ынак адазы, мээң эргим эжим Карыма Шыырапович Түлүш үр аарааан соонда, бо чылдың май 9-та хенертен мөчээн. Ол бистен, Кызыл-Тайгада чоок эштеринден, дөргүл-торелдериннден, катнезинден, чуржааттарындан, дуңмаларындан, акычаавазындан кезээ мөңгеде чарлып чоруткан. Эрткен айларда менээ, ургларымга тонмес-батпас мүңгаранчыг болду. Чылдың-на Май 9 байырлалында бүгү чон Тиилелге хүнүп байырлаар болгай, а бистер эргим, ынак ачавысты сактып, чоктаар боор бис.

Салым-чаяанныг ачавыстың бижип чорааны чечен-мерген тоолчургу чугаалары, янзы-бүрү темага хамаарышкан материалдары Сүт-Хөл, Өвүр, Чөөн-Хемчик кожууннарга база «Шын», «Эне сөзү», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш», «Тыва Республика», «Улуг-Хем» сеткүүлге удаа-дараа үнүп турганын бис хамаанчок, чон безин утпаан боор.

Салым-чаяанныг эргим эжимни, ургларым адазын чечен чогаалдарын, шүлүктерин бижиир үелеринде көөрге, дүне-хүндүс дивес, дан бажында-даа, эртен эрте-даа бижиир чаңчылдыг кижи. Ачавыс биче сеткилдиг, баштак, хөглүг чаңы-биле чонунга кем чок кижи. Кижи чурттап чорда-ла билдинмес, ооң бижээн чогаалдары, шүлүктери, ажылнжи, арын-шырайы кезээ мөңгеде дириг артар. Шүлүк бижип эгелеп чоруур аныяктарга бодунуң билиин харамнанмайн, чагыг-сөзүн берип чораан, колдуу чогаалдарын чазын, күзүн хөйну бижиир кижи.

Бодунуң чогаалдарын бижиирде, домактарны кончуг кичээнгейлиг ажыглаар, улустуң езу-чаңчылдарын чөптүү-биле илередир. Кандыг-бир сагыжынга таарышпас сөс, домактар тыпты берзе, ону туразы-биле биживес, ыяап-ла таныыр, билир эш-өөрүнден, улуг назылыг, хөйну көрген хоочуннардан айтырып, тодарадып алыр чаңчылдыг.

Өлүм-биле болчаглыг эвес, канчаар ону. Ынчалзадаа бижээн чечен чогаалдары ам-даа дириг, номчукчулары база улуг сонуургал-биле номчуп турарлар. Чүге салым-чаяанныг кижилериниң назыны кыска ирги?

Сөөлгү үеде ачавыстың чогаалдары, шүлүктери, шоодуглуг чугаалары солуннарга үнмеске, сагышка бергедир. Чеже-даа берге болза, ачавыстың ажылдап чораан ынак солуннарын чаңгыдып, улуг сонуургал-биле номчуп чор бис Эргим эжимниң, ачавыстың бодунуң уран талантызындан төруттүнген, алдын холдары-биле бижээн «Иениң буяны» деп ному чырыкче үнүп кээрин четтикпейн, улуг идегелби-биле манап чоруур-дур бис. Ачавыска ынак бис. Хомудап сактып чор бис.

Надежда ТҮЛҮШ.

«ШЫН» СОЛУННУ ХАЛАСКА ЧАГЫДЫП БЕРГЕН

Эрзин кожуунның хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Хандаа Кезегети ажылын билдилии-биле удуртуп, ук ажылды эки организастап турарын борта демдеглээр бодаан мен. Эрзин суурның күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннары К. Ш. Чамзырын, Д. Ч. Дажымба Эрзиниң Кыргыс Сорукту аттыг Культура бажыңынга октябрь 1-де Кырганнар хүнүнге тураскааткан хуралды эрттирген. Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы 1997-98 чылдарда хоочуннар ортузунга кылып чоруткан ажылының түңнелдерин хоочуннарга чугаалап берген. Хуралга пенсияже үнзе-даа, Эрзиниң харылзаа белдириниң даргазы Т. Т. Кызыл-оол, дайын киржикчизи К. Ш. Чамзырын, совет, партия ажылдакчызы чораан Д. Б. Чамзырай санал берип, кожуунның хоочуннарынга кадыкшылды, аас-кежиитни күзеп, байыр чедиргеннер.

Хоочуннар хуралынга Культура бажыңының ажылдакчыларының организастааны оюн-тоглаа, ырышоор, танцы-сам солун болду. Музыка үделгезин культура ажылдакчызы, боттывынгыр композитор Д. Дамчанов харыылап эрттирген. Харылзаа белдириниң даргазы Т. Т. Кызыл-оол хоочуннарга байыр чедирип, чүве чугаалап турган, күш-ажылдың хоочуннары С. Сарыгбанга, А. Тава оларга белек кылдыр 1999 чылдың 1-ги чартыында «Шын» солунну халаска чагыдып берген болгаш квитанциязын тудускан. Т. Кызыл-оол бодунуң эгелээшкини-биле пенсионерлерге янзы-бүрү ачы-дуза чедирилгезин доктаамал чорудуп турар. Кывар-чаар материалдар чедишпес үеде харылзаа белдириниң машиназы-биле кожуун эмнелгезинге, малчынар коданнарынга баарыбиле машиназын берген ийикпе, азы аараан улусту төп эмнелгеге чедирип, улуг дузаны кадып келген.

Амыдыралы кошкак ийичаңгыс чааскаан чурттап чоруур кырганнарга, инвалидтерге хоочуннар чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Г. Б. Чалдыг ижи бүрүзүнге 5 кг чиг далганны халас үлеп берген. Хурал соонда суму чагыргазының бажыңынга хоочуннарны чалааш, изиг-хан болгаш өске-даа аъш-чем, сүттүг шай-биле хүндүлээн. Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Х. Кезегети Кызыл хоорай кирип, хоочуннар бажыңында Эрзиниң кырганнарынга барып ужуражып, оларга, бичии-даа бол, белек-селээн тудускан.

Эрзинде таакпы аймаа садыгларда шуут чок, хуу садыгжылар бир пачка «Приманы» 4-5 рубльге садып турар. Чонда акша бар эвес, ындыг аар өртектиг таакпыны садып аары берге болбайн канчаар. Хоочуннар даргазы Х. Кезегети Кызылдан чиик өртектиг таакпыны садып эккелгеш, чединмес кырганнарга чаңгыстан үлеп берген. Ол-даа болза таакпылаар улуска улуг дуза-дыр.

А. ТАВА.

ЭЭРЕМЧИК БОЛГАШ МЕЗИЛ

(Тоол)

Хөй даваннарлыг мирит дээривис ээремчик хем кыдыының куу озунуң кырынга үнүп келген. Хенертен молчурт-малчырт дээн дааш үнген соонда, мезил сугдан бажын уштуп эккелген.

— Мында чүге мүңгарап, боданып олурарың ол, өөнүк? — деп, мезил оон айтырган.

— Канчап мүңгаравас боор — дээш, ээремчик улуг тынып, хөрек долган хомудалын чугаалаан. — Ийи буттуг, ийи холдуг, эктинде борбак баштыг, «сарыылдыг бис» деп бодун аажок мактаар кижилер мени дыка дорамчылап, бак сөглээрлердир.

— Чүү деп сөглээрлердир? — деп, мезил сагыш човап, аажок дүвүреп айтырган.

— Мени билир чүвези чок мирит дээрлер-дир — деп, ээремчик харыылаан.

— А сени мелегей мезил дээр чордулар чоп. Мирит, мелегей-даа болзувусса, боттоттарывыска кандыг хилинчек, човулаң кылыпкан деп бис?

— Тпук хайт! Орта мүңгарааш чоор сен, күжүр өөнүк — деп, мезил эжиниң хомудалын часкарган — Кижилер бистен дора мелегей мириттер ышкажыл. Аас-дыл, нүгүл-меге, адаан-өжээн, адааргал, кара сагыш дээш, оон-даа ыңай бачыттар кижилериң боттарында чорбадыве...

Карыма ТҮЛҮШ.

ЫРААЖЫГА

Чажырбас мен, күжүр шаны,
Чаңгыс дашка араганы
Сартыктажып ижип чорааш,
Шал-бул хөөрешкилээр бис.

Бора-Хөлге, Хараганга
Молдургалар мунуп өскен,
Дүккүр баштыг, чолдак
сынныг,
Дүктен, Дыпый оолдары бис.

Хорагай хову тейиндеп
Ходуюп үнген чаңгыс хадын
Ырларыңның ужуун сыптаан
Ыдыкшылдыг сүзүүн ол-дур

Дамырактан дамырлангаш,
Далайдыва чаржын кирген
Сарыг дытт-ыг Чадаана хем
Салым-чолун кежин болду.

Оортан бээр-ле тыва черге
Онза үннүг ыраажы боop,
Алдар-адың хостуг чоргаар
Алтай, Саян сынын ашты...

Кадыр тейден харап үнген
Кажарарган чаңгыс хадың
Кээргел чок аажылалдан
Кемдеп, сыныр, кадып
калчык.

Ону база өттүнгензиг,
Ондак-хайдан бодун калдың
Чадааананың айлаң-кужу,
Сагыш четпес ырай бердин.

Мөңге назын ашпас хүнү
Бөмбүрзекке турар эвес,
Бөгүн, даарта ыры-шоорлуг,
Мөрүм чолдуг чурттап чор
мен.

Кажан-на ийик билбес мен
Караш кыннар хүнүм келир
Сен ышкаш, кара черге
Чевегледир хүнүм келир.

Шак-ла ынчан база катап
Шамбалага душчу бээр бис.
Ындынналган ыры-шооруң,
Ыдыкшылдыг чаңгыланыр.

Күжүр шаны, Мерген-Херел,
Күзел ышкаш болган болза,
Өртемчейге кижилерге.
Өлүм-бачыт турбазы кай!

Карыма ТҮЛҮШ.

ШУПТУ—ХААКЧЕ

Угаанныг болур дизиңзе— маңна,
Узун пазынныг болур дизиңзе — маңна,
Чараш болур дизиңзе — маңна.

Бо бурунгу грек улуг угаан-бодалчының чугаалааны шын. Кижиге кадыкшыл, угаан, узун назын, чараш мага-боттан өске чүү херегил? Бо таварылгада харга хаактыг маңнаары дег кедилиг чүве чок.

Ынчан үшкү класска өөренип турган мен. Бир-ле дыштаныр хүнде башкывыс Соржу Севекович Сарыглар-биле Биче-Тейден чуңгулаар бис. «Кымда чүү барыл: хаак, шанак, хөм, ыңгыржак, шана .. ап алгаш келир силер. Мээң бажыным даштынга чыглыр бис» — деп чугаалады. Башкывыс бажыңынче кирген соонда, хап иштинде бир-ле узун, чинге чүве эккелген. Ужулза-ла, хаак болду. Чараш деп чүвезин канчаар ону. Артында кылаңайнып турар. Даянгыыжының ужунда харже кирбес тырыкы база бар. Ол үеде 1950 чылдың бичии кижилеринге ындыг чараш эт кая турган деп. Чаш боттарывыс карактарывыс улгадып калган, аастарывыс ажыдып алган хаакче-даа көөр, башкывысче-даа көөр мындыг бис. Ынчап-мынчап, аай-дедир кайгажып турувуста, башкывыс база бир бичии хаптан улуг кижи карыжындан дап, кылагар шойбек үвелер уштуп эккелди. Оларын черге чыскаай салгаш, хаагын кеткеш, аңаа дегбейн, аразы-биле дыйланнады халып турда, кижи кайгаар, Анаа бир «ужуп» турар кижи болган. Ол хүн Биче-Тейден ынчаар-ла чуңгулап хүнээн бис. Каткыиткивис-даа хөлчок Чуңгулаар черивисти күзүн-не чер кара турда аштап алган бис.

Башкывыс улуг спортчу кижи. Ол эжи Кен-оол-биле Барын-Хемчик кожуундан Кызыл хоорайже киир хаактыг кээп турган дээр. Хаактаарындан аңгыда, Соржу Севекович тыва хүрешке база сонуургалдыг. ТАР-ның улуг мөгези Шончууржук-биле хүрешкеш, оон өштүн ушта соп алган чери база бар дээр.

Ол-ла чылдың чазынында башкывысты Шекпээр сумузунуң даргазы Монгуш Часыдак Чаш-оолович-биле иелдирзин «контрлар» дээш, сүрүп аппарган. Элээн каш чыл эрткенде, башкывыс агарып үнүп келген. А кажан байысаалга үезинде Соржу Севековичиниң ийи кулаан дүлейлендир эттеп, эриидээн болган. Оон ам аравыста чогу хомуданчыг. Хүндүлүг башкывыстың хаакка өөредип каанының ачызында, бүгү назынымда хаактан чарылбайн чор мен. Хаактан чораанымның ачызы-ла боор. 10-гу класска турган, чазын май 9-та Тиилелге хүнүнге тураскааткан улуг улус аразынга болган хүрешке, кожуунның хоочун ийи мөгезин ында кагдым. Үшкү салыгда кагдырдым-даа...

Бүрүн дериг-херектелдиг хаагым ам-даа бар. Пенсионер-ле мен дээш тамчыктанып орган херээ чок. Назын узадып, чараш магаботту салбас дээш, хаак кырынче катап үнер деп бодап алдым. Ынчангаш 60-70 чылдарның «аныяктарын», эш-өөрүмнү, силерни хаакче кыйгырар-дыр мен. Сөөлгү үеде хаак спортунче кичээнгейниң кошкай бергени эл-дептиг. Садыг-магазиннерде хаак база ховартаан. Ол үеде АН-2-ге олурупкаш, Кызылдан кайы-бир кожуунче ужупкаш, черже куду көөрге, хаак оруу ээремчик дузаа-биле дөмей боор чүве. Ында халчып чоруур кижилер безин көстүп чоруур. Ам ол ховулар ээн калган. Ол шагда кижилериң кадыкшылы-даа эки турган. Ам кандыг-дыр, өкпе аарыы, тыныш органнарының, сөөкдаяк, шыңган эттер аарыглары ковудээн-дир. Чоннуң спортче чүткүлү ындыг-ла кончуг эвес апарган.

Бир таварылганы сактып ор мен. Ынчан 45 хаарлыг мен. Февраль 23 — Шериг-Далай флодунуң хүнү. Хаакка 5 км-ге эр улус аразынга маргылдаа болган. Мен база-ла туруптум. Мээн бичии-ле мурнуу чарымда бир аныяк эр үндү. 2-3 хире километр эртип чорумда, демги эр орук кыдыында кускан тур. Кускузунуң чыды безин арагазыг, таакпызыг. Ынчанмайн канчаар, арыг агаарга кончуг күштүг тыныышкың кылыптарга, хөрекке чыглып чораан багай чүүлдерни кустуруп каапканы ол-дур.

Кадыкшылды эм күжү-биле экижидип аар деп турары шын-на ыйнаан. Ындыг-даа болза, спорт дугайын уттуптар болзувусса, кадыкшыл дугайында күзеливис ыракта-ла каар. Хаак-биле сугга эштириниң спортун сайзырадыр болза, кадыкшылдың быжыг багаталарын дидим эртип, шаптараазыннарга-даа таварышпас бис. Спорт — кадыкшылдың болгаш кижизидилгениң төвү.

Тыванып бедик шынарлыг хадыңнары боттары-ла ирээш, кээп дүжүп турар. Дайын үезинде моон дыка хөй хаакты кылгаш, фронтуже чоруткан болгай. Ол хаактарны кылчып турган кижилериң бирээзи, мээн акым Монгуш Доржу Топтуг-оолович. Ол хадыңны хөлчок изиг дээн температурага хайындырыптарга, чиг сүт быштаа-биле дөмей боор чүве. Канчаар-даа, кайнаар-даа ээй согарга амыр дээр чораан. Кандыг-даа аарыг-аржык арыг агаарга эмнеттинер дээрзин база утпанар.

Чоокта чаа И. С. Ярыгниниң 50 харлааны-биле, оон чыыткылыг адынга тураскааткан аар деңзилиг мөгелериң хостуг болгаш тыва хүрештерге маргылдаазынга киржип келген бир эртемден кижи спорт дугайында сагыш салып чоруур кижилериң бирээзи дээш. ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржакты демделеп адады. Ол шын. Хол бөмбүү — спорттуң бир кол хевири. Уттундуруп, бар чыткан хол бөмбүүн Президентивис «диргизип», аът спортун база организастады. Оон ачызында, Тывада аътка ынактар ковудээн Аныяк-оскен хүрештің янзы-бүрү хевирлеринге үргүлчү киржип келди. Чедиишкиннериниң-даа бар болгай. Ону амыдырал бадыткап, херечилеп-даа турар.

Уван-оол МОНГУШ.

ЫНЧАН ДУЗАЛАЖЫП ТУРГАН...

Сөөлгү бо чылдарда Россия Федерациязының девискээринде акша-төгериктің үне чогу, өртектериң хенертен өзүлдези кымга-даа билдингир. Бо чорук Тываның амыдыралынга улуг салдарлыг боп турарын хүн бүрү дыңнап, карак-биле көрүп турар бис.

Найысылал Кызылдың чурттакчылары акшазын аъш-чемге таарыштырарынга өйлешкен. А көдээ суурларда улус акша-шалыңны айайы, чыл-чылы-биле албайн турзажок, чамдык эрес кижилер мал-маганының, ие-черниң кежиин четтириптер аргалыглар.

Бир-тээ, акша айтырыы амыдыралдың бүгү адырларынга дээп турда, ооң кол-ла механизми — күш-ажылчы коллективтер, бүдүрүлгелер, арат ажыл-агыйлары улуг бергедээшкиннерге таварышкылааны чугаажок. Маңаа чижек кыдыр Россия Федерациязының Шүүгү яамызының Тыва девискээринде турар эдип-чазаар дугаары ийи колонияны хамаарыштырып болур.

Бо колонияга кээр акша-төгерик көңгүс эвээш, а херек эрттирип турар кижилериң саны хүн келген тудум ковудеп турар. Ооң түннелинде, аъш-чем, эт-сеп, эм-таң, хеп-сын болгаш өске-даа чугула херек чүүлдер чедишпестеп турарын айтыр апаар. Ажыл-агый чок, аарыг-аржык херектээн кижилериң саны муң чыгап турда, хандырылга айтырыы чидигленмес аргажогу билдикип турарын номчукчулар эскербейн барып болбас боор.

Чурттап эрткен үеде, бир-гээр чугаалааарга, магалыг шагда ажырбас турган. Күрүне хандырып турган. Бо чылдың, бо айның 25-те дугаары 2 колония тургустунганындан бээр 40 чылын демдеглеп турар. Муң-муң кижилер хоойлу-дүрүм арта баскаш, маңаа херээн эрттирип, чамдыызы амыдыралдың шын оруун тып, кылган частырыын эткеш, бистиң аравыста төлептиг кижилер боп чурттап чоруурлар. Оларның тудуп кааны тудуг-суурларының долу эвес даңзызын номчуурга мындыг: республиканың төп эмнелгези, Кызыл хоорайның иштики херектер эргелели, эрги автовокзал, көдээ ажыл-агый техникуму, школа-интернат, ХПТУ-4, Рес. КАИ, сут, керамзит-сай, септелге заводтары, бажың тудар комбинат, Элегес-Аксында туйбу заводу биле ортумак школа, Сукпакта сөөк болбаазырадыр завод, хаван комплекизи база ортумак школа, 26 дугаар кварталда база Ленин, Первомайская кудумчуларында чуртталга бажыңнары...

Ол шагда бо колония улустан дуза манап эвес, а дузалажып турган. 1994 чылда шыңгыы дүрүмнүг бо колонияны эмнелге чергелиг кылдыр буу-хаа эде организастаан. Адынга «эмнелге чергелиг» кылдыр сөс кошкан боордан башка, өске немешкен чүве-даа чок. Орансава, дериг-херектелдиг эде кылдынмаан, ажылдап, херектээн кижилер эмнээр таарымчалыг байдал чок. Эм-таң, аъш-чем, аарыг кижилер чыттырып эмнепки дег чугула деңнелдиң палаталары чок, үргүлчү чедишпес боп турар. Бо айтырыгны каш-даа катап Чазак деңнелинге чедир көдүргүлеп турган, а түңнели хевээр.

Ынчангаш бо бүгүнү өөренип көргеш, колонияның удуртулгазы ноябрь 23-27 хүннеринде ачы-буян марафонун эрттирер деп шиитпирни хүлээп алганы бо. Дуза кадыпкы дег күзелдиг улус колонияга кээп, дарга-бошкалар-биле ужуражып, сүмележирин дилеп турар бис.

Юрий БАДЫРГЫ.

РФ-тиң Шүүгү яамызының Тыва Республиканың девискээринде турар эмнелге чергелиг эдип-чазаар № 2 колонияның даргазы, иштики албанның полковниги.

КЫМ БУРУУЛУГУЛ?

Автоаварияларга хамаарыштыр бодалдар

Бо бүгүнү бижииринче сөөлгү үеде Тывада болуп турар автоаварималар мени албадапты Каш-ла хонук иштинде чеже кижи амы-тынындан чарылды?! Чеже кижи ыы-сыызын төктү? Бо бүгүге кым буруулугул?!

Шагаан-Арыг чоогунга октябрь 18-те болган авария соонда чүге хемчеглер алдынмаанаыл? «Чолаачы эзирик чораан, ол буруулуг» — деп бүгү бурууну ынаар чуй катган херээ чок. Чырык, чылыг хүндүс «кежээлээр» КАИ-ниң ажылдакчылары ол кежээ чүнү көрүп турганыл? Эзирик чолаачының машинаызынга, өске машинага чораан улустуң буруузу чүдел? Тывада оруктарны чүге делгем кылдыр алгыдып кылбазыл? Акша чок деп бе? Чеже-даа акша, чарыгдал чаңгыс-даа кижиниң амытынына деңнежир бе?

Бир эвес эзирик чолаачыны КАИ ажылдакчылары доктаадып, шыңгыы хемчеглерни алган болза, мындыг халап болбас турган.

Октябрь 26-ның дүнезинде... База-ла дүне. Чок! Бүгү халапты бойдусче, хар чагганынче, оруктуң дошталганынче чуй иткен херээ чок! Маңаа орук ажылдакчылары, Тываның орук черин даргалап турар кижи буруулуг! Октябрь 26-ның мурнунда база айыылдыг орук шимчээшкиннери Адар-Төшке болган болгай. Чүге хемчеглер алдынмаанаыл?! Чүге Адар-Төштүң орууның айыылдыг черлеринге довурак төп, тускай орук демдектерин тургузуп, өске-даа хемчеглер албааныл?! Чолаачы кижи чеже-даа элээр болза, баш удур айыылды көөр ужурлуг. Буруулуг кижи албан турар.

Кыш дүжерге орук ажылдакчылары чүнү кылыр бодап турар силер? Дүрген-не оруктарга хемчеглер алганы дээре эвеспе, оон башка моон-даа соңгаар халап болуп болур. Үстүнде бижиттинген бодалдарны чүгле мен эвес, Тываның бүгү чону бодап, сагыш аарып турар.

Бо бижээн чүүлүмде кирген айтырыгларга чугуур органнарның, харыысалгалыг кижилериң харыы бээрин негеп тур мен. Истелге органнары кылып чоруткан ажыдарын солун, сеткүүлге долузу-биле чырытсыннар.

Бак-ла чүве ыңай турзун!

Андрей ДОНГАК.

Кызыл хоорай.

КЫШТЫҢ БАШКЫ КАРАЗЫМААР ХАВАН АЙЫНЫҢ

АЙ-ХҮН КАЛЕНДАРЫ

НОЯБРЬ 28 (9), СУББОТА. 4 ногаан меңгилиг октаргай олуттуг саргыл тоолай хүнү.

Ырак-узак оруктарже аъттанырынга, садыг-саарылга кылырынга, эм-таң хүлээп алырынга таарымчалыг хүн.

Баш дүгү таартырга, дүгү агарар, малдың дүк-түлендизин дырааргa, малга аарыг-аржык тыптыр.

Куда-дой эрттирерин, келин алырын, көжер-дүжерин шеглээр.

НОЯБРЬ 29 (10), ВОСКРЕСЕНЬЕ. 3 көк меңгилиг, суг олуттуг ак улу хүнү.

Эм-таң ижеринге, эмнениринге, мөчээн кижи үүле-херээ чогударынга, хөреңги ажыдарынга эки хүн.

Баш дүгү таартырга, медерели немежир, малдың дүктүлендизин дырааргa, бурган сагыызын дыка өөрүүр.

Ырак-узак чер чоруурундан, келин алырындан, кежикхайыра чалап алырындан дадагалзаза эки.

НОЯБРЬ 30 (12), ПОНЕДЕЛЬНИК. 2 кара меңгилиг, даг олуттуг аккыр чылан хүнү.

Хурал-чыыш эрттирери, бурганга тейлеп, ном-судур номчудары, көжер-дүжери, эм-таң ижери чергелиг ажылдарга эки хүн.

Баш дүгү таартырга, аарыыр, малдың дүк-түлендизин дырааргa, малдың чаш төлүнге каржы.

Хеп быжары, ырак-узак орук чоруурy, мал-маган садары шеглелдиг.

ДЕКАБРЬ 1 (13), ВТОРНИК. 1 ак меңгилиг, ыяш олуттуг кара аът хүнү.

Чугула ажыл-херектер эгелээринге, ырак-узак оруккче аъттанырынга, бажынбалгат ажылынга, бурганга тейлээринге, ном номчударынга таарымчалыг.

Баш дүгү таартырга, чыргаар, малдың дүк-түлендизин дырааргa, төлү ковудээр.

Көжер-дүжерин, келин алырын, хурал-чыыш эрттирерин шеглээр.

ДЕКАБРЬ 2 (14), СРЕДА. 9 кызыл меңгилиг, хей-салгын олуттуг каразымаар хөй хүнү.

Садыг-саарылгага, ырак-узак орукче аъттанырынга, бурганга тейлээринге, тудуг тударынга, кижиге чүве бээринге таарымчалыг хүн.

Баш дүгү таартырга, этсеви ковудээр, малдың дүктүлендизин дырааргa, долу, четче болур.

Мөчээн кижи үүле-херээ чогударын, келин алырын, хамнадырын, бумбаладырын, ине-биле шиштеп эмненирин шеглээр.

ДЕКАБРЬ 3 (15), ЧЕТВЕРГ. 8 ак меңгилиг, от олуттуг көк мечи хүнү.

Хей-аът киискидер, бурганга тейлээр, эт бүдүрер ажылдарга эки хүн.

Баш дүгү таартырга, өлчей-кежиктиг, малдың дүктүлендизин дырааргa, ээзи кижээ эки.

Куда-дой эрттирерин, келин алырын, мөчээн кижиниң үүле-херээн кылырын шеглээр.

ДЕКАБРЬ 4 (16), ПЯТНИЦА. 7 кызыл меңгилиг, довурак олуттуг көксүмээр дагаа хүнү.

Бальжиним — онзагай эки буянның хүнү. Аас-кежиктиг, чедишкиниг болурунуң ховар хүнү. Садыг-саарылгага, өөнүк тала болурунга, эт-баразн салырынга, аарыгны эмнедириннге, эм-таң ижеринге таарымчалыг хүн.

Баш дүгү таартырга, аарыыр, малдың дүк-түлендизин дырааргa, өн-чүзүнү дески болур.

Көжер-дүжери, ырак-узак орукче аъттаныры, орнукшудулга кылыры шеглелдиг.

ДЕКАБРЬ 5 (17), СУББОТА. 6 ак меңгилиг, демир олуттуг кызыл ыт хүнү.

Чугула ажыл-херектер чогударынга, ырак-узак орукче аъттанырынга, садыг-саарылга кылырынга таарымчалыг хүн.

Баш дүгү таартырга, өңчүзүнү баксыраар, малдың дүк-түлендизин дырааргa, хөй-ниитиге багай.

Көжер-дүжөринден, хеп быжарындан, келин алырындан, сүмележириндан дадагалзаза эки.

ДЕКАБРЬ 6 (18), ВОСКРЕСЕНЬЕ. 5 сарыг меңгилиг, октаргай олуттуг кыскыл хаван хүнү.

Чугула ажыл-херектер чогударынга, ном-судур номчударынга, бурганга тейлээринге, келин алырынга, хөреңги ажыдарынга, хеп быжарынга, өөрүп байыраларынга таарымчалыг хүн.

Баш дүгү таартырга, малга каражалыг, малдың дүктүлендизин дыраарга, ыткуштан, оор-суктан тайбың, менди болур.

Орнукшудулгага, чаргычаалыга хирелиг хүн.

ДЕКАБРЬ 7 (19), ПОНЕДЕЛЬНИК. 4 ногаан меңгилиг, суг олуттуг сарыг күске хүнү.

Ырак-узак оруктарже аъттанырынга, эм-таң хүлээп алырынга, назын кежиин чалап алырынга, хеп быжарынга, эгидилге кылырынга таарымчалыг хүн.

Баш дүгү таартырга, эки эш-биле эдержир, малдың дүк-түлендизин дыраарга, мал-магандан каража үнер.

Хан үндүрерин, улуг хем кежерин, балыктаарын, өскээр көжерин, эт-сеп дашкаар үндүрерин (кижээ бээрин) шеглээр.

ДЕКАБРЬ 8 (20), ВТОРНИК. 3 көк меңгилиг, даг олуттуг саргыл инек хүнү.

Эм-таң хүлээп, эмнениринге, бүгү-ле багай чүүлдерни үзе базып шиитпирлээринге, бурганга тейлээринге таарымчалыг хүн.

Баш дүгү таартырга, аштап-суксаар, малдың дүктүлендизин дыраарга, төлү ковудээр.

Садыг-саарылгага, келин алырынга, улуг херек өөскүдеринге, көжер-дүжерингe хирелиг хүн.

ДЕДИР БАРГАН ДЕРЗИГ-АКСЫ

Дерзиг-Аксы — бичии суур, Каа-Хем кожуунуң төвү Сарыг-Септен үш км черде турар. Бо суур болза С. К. Токаның бижип турары Чолдак Степанның чурту, шаанда коллективтиг бүдүрүлге ажыл-агыйы турган.

Чоокта чаа-ла бо суурга үлегерлиг ыяш ажыл-агыйы, күчүлүг пилорамалар соксаал чок ажылдап, 350 хой, өшкүлүг, 70 хире хаваннарлыг, 7 саар инектерлиг республиканың интернаттар аразынга шилчиир Кызыл тугун удаа-дараа чаалап чораан, ажылчыннары эп-найыралдыг, корум-чурумну сагып, билир, угааны четпес уруглары өөредип, кижизидер Дерзиг-Аксының школа-интернады турган. Улуг дузалал ажыл-агыйлыг, огород, шөлдүг өскүстериң школа интернады, көдээ клубтуг, почта салбырлыг, элбек фондулуг библиотекалыг, эмнелге салбырлыг суур турду.

Амгы үеде ол уруглар интернадының дузалал ажылагыйы шуут сандараан. Клуб шагда хагдынган, библиотекада ном, сеткүүлдер ховартаан. Көдээ эмнелгеде эм аймаа кызырылган. Почта салбырын дүжүрер дугайында чугаа-соот кедергей душкүүрлүг чоруп турар.

Суурда чон чүгле хлеб дугайында чүткүлдүг, сагыш-сеткил-биле хүн эрттирип борастанып чурттап турар апарды. Хлеб дугайын маңаа чугаалаар болза шуут тывызыксыг. Суурнуң чонун эргим армян хамаатылар Ахмедзьяннар дээр кижилер хлеб-биле чемгерип эгеледи. Ол Ахмедзьяннарның быжырын, бистерни чемгерип турары хлевиниң ак деп чүвезин, ам чиик деп чүвезин. Ол хлебтиң деңзизи 380-400 грамм болуп турар. Хлебтиң өртээ 2,50—3,50 рубль. Күрүне садыынче чон хлеб садып барбастаан. Ол Ахмедзьяннар хлевин бистерге даңзы езугаар чегдирип турардыр эвеспе, канчап багай дээрил?

Суурда барык 4-5 бажың ажылдыр-ла бир арага садар азы мында ону адап турары-биле чугаалаарга «технар» дээр спирт садып турар адрестер бар. Ол технарларның садып үндүрер хемчээлдерин чурттакчылар «бир холуур», «ийи холуур», «үш холуур»-даа деп адап турар. Ол болза 50 грамм технарны 50 гр суг-биле холуурун бир холуур дээр хире. Ол адрестериң ажылдап турар шактары дүнекиниң 12 шактан эртенгиниң 5-6 шактарга чедир доктаамал ажылдап турар. Чамдык адрестериң садып турары технарларының шынары чүгле эзиртир эвес, кижини харын-даа кедергей хөлзедир, чамдыкта шагзырадыр, удуурдаа шынарлар бар дээр-дир.

Адрестерде технар деп спиртти садып алыры күрүне садыгларындан ыракта өске. Мында эзтке, кешке, төрүүр кыс дагаага, дагаа чуургазынга, далганга, картофельге, эргиледир кетпээн хеп аймаанга орнап, солуп болур. Чижээ, Дерзиг-Аксы суурнуң төп кудумчузунда Грековтар-Грақовтар деп кижилер бир кыс төрүүр дагаагага «бир холуурну», бир шоодай картофельге «ийи холуурну» орнап турарлар. Мында бир кончуг озалдыг байдал база бар. Ук адрестиң «удуртукчулары» боттарын камгалаар кижилерни бүдүү хээлилеп ап турар апарган. Адрес дугайында шүгүмүүлел, сагындырыг кылган кижилерни эттээр, коргудар таварылгалар бар.

Суурну корум-чурумнуг, адрестерни соксадыр дугайында чугаа кылгаш, пенсионер Валентин Карбышев бажыңының соңгазын буза шаптырып алды. Төп кудумчуга адрес чоогунга кылаштап чораан Григорий Деминни үүнү кедеп чор сен дээш (адрес дугайында чүве чугаалаар болзуңза, өлүрер бис деп кыжаныр), ол кижини кемдедир эттээннер. Бо суурга чагырга даргазын соңгуур дээш соңгулдага киришкенивис база тоолауг. Чагырга даргазынга кордакчылар Владимир Доңгун-оол, Орлан Монгуш, Людмила Чудурук, Екатерина Глазырина деп кижилер боттарының кандидатураларын илереткеннер. Хөй удаа бадылаашкын түңнел бербээн. Соңгулда эрттирер талазы-биле келген Сарыг-Сеп сумузунуң чагырыкчызы Александр Шелоховтуң саналы-биле соңгукчулар даштыгаа үнгеш, боттары соңгуп алыксап турары кандидаттарының аайы-биле бөлүк-бөлүк кылдыр үстүрүн саналдап сүмелээн. Ынчаар бөлүк-бөлүк кылдыр үстүп соңгаан түңнели: В. Доңгун-оол дээш 79 кижи, О. Монгуш дээш 31 кижи, Л. Чудурук дээш 11, Е. Глазырина дээш 9 бадылаашкын берген. Ынчалза-даа төп черден келген А. Шелоховтуң бодалы-биле соңгулда болбаан деп санааш, суурну Сарыг-Сеп суму чагыргазын даа чыштыр бодум удуртур мен, чаңгыр мен дээш, чоруткандан бээр чартык чыл аштыы, сураг.

Суурда бажың-интернаттың канализация системазын 3 чыл дургузунда аштап арыглаваанындан ол бок суглар курлавырлары резервуарлардан экологияга таарышпас янзы-бүрү чыт-бус үнүп турар апарган. Суурда адрестериң хөйүнден ийикпе азы ол резервуарлардан үнүп турар чыт-бусту технар спирт чыдынга дөмейлеп турар чүве ийикпе, Дерзиг-Аксы суурну улус шоодуп, технарзыг Дерзиг-Аксы деп адап турар апарган болгай.

Бойдустуң чаяап кааны чараш булуңу Дерзиг-Аксын мындыг шоодугга киирип, чуттуг, бужар байдалга чедирип келгени хомуданчыгдыр. Боданып көрээлиңер, чаңгыс чер-чурттуганы.

Алдын-оол МААДЫ.

Дерзиг-Аксы суур.

КУНДУСТУГ АРЖААНЫНДА

Чараш черлеривисти камнаалы

Төрээн черивистиң чайгаар бүткен каас-чараш чурумалын чайгы үеде көрүп, селгүүстеп чоруурга, ооң агаар-бойдузу кижини чайгаар-ла сергедип кээр. Адаогбелеривистин өндүр-чаагай чаңчылдарын, езу-чурумун, чүдүлге-сүзүглелин шаг-төөгүден бээр сагып, оларны камнап, кадагалап-даа чордувус.

Дөртен чылдарның ортан үезинде хууда мал-маганывыс-биле эрги Чаа-Хөлдүң Улуг-Хем оң талазында Бидилиг-Бажы дээр чайлаавысче көже берген бис. Магалыын канчаар! Өөвүс чоогунда үнүп чыдар кара суг бар, ооң арыын кижи кайгаар чүве. Аавыс: «Суглап эккел» — дээш, хумуң-биле хымыш берип кааш, чагып орар чүве: «Хумуңуң иштин чүп, чайгаш, агып чыдар сугже төкпес сен, элээн ырадып аппаргаш төгер сен, оон башка кара сугнуң ээзи киленней бээр» дээнин 60 хар четкижеге сактып чоруур мен.

Чүгле ол эвес, ушбаш чок ыяш сыкпас, хамдыт кырынче үнмес, алаңгыыш чүлбас, улуг даш чүүп балырбас деп ада-иезиниң чагыын дыңнаар, ону болап, сактып чоруур боор чүве.

Хувискаатчы чылдарның соонда тыва езу-чурум, чүдүлге чаңчылдарывыс сулараан улус болгай бис. Оларны катап тургузарына улуг күш үндүрүп, ажылдап чоруур эш-өөрүвүстүң ачыбуянын сактып чорзувусса, кымга-даа эки. Ал-бодувустан эгелээш, ажы-төлувускe чедир мону бодаары чугула апарган. Бо дээрге үешагның, амыдыралдың ангы-аңгы агымнарының девиидир ийин. Үрээр, оорлаар, үптээр дээн чижектиг багай чаңчылдар бисти хүннүң сагындырып турар.

Маңаа хамаарыштыр Кызылдың Улуг-Хем оң талазында, чаа көвүүг чоогунда ийи чыл бурунгаар хамнар ниитилелиниң күжү-биле дагып, чалбарыг кылгаш, йөрээген улуг эвес-даа болза, онза бүдүштүг аржаанның дугайын чугаалаксаан ийик мен. Аржаанны «Кундустуг» деп адаан болду. Көктүг, шыктыг алды айда өг-бүлевис-биле, хамнар ниитилелиниң аныяк-даа болза улуг авга-дуржулгалыг апарган хамы Оюн Ай-Чүректиң башталгазы-биле аржаанга чалбарып кирген бис. Тайгага четпес-даа болза боду бүткен онзагай бойдус чурумалдыр. Улуг-Хем эриниң улуг, калбак даштарының аразыдан агып үнүп чыдар аржаан-дыр.

Шорғалар кылыш каан. Ыяш-дажында чоннуң дагып, чалбарып тургаш, аскылаан ээреннери, янзы-бүрү өңнерлиг кадак пөстери эңдерик. Оваалар база хөй болган. Эң улуг оваада адыр ыяшта хөй кадактарны аскан чорду. Хамыыстың тайылбырын дыңнааш, аъш-чемивистиң дээжизин улуг оваага салып, чүдүдүвүс-даа. Агып чыдар аржаан сугну четтирдивис-даа. Аңаа каан удаа барып, аржаанның ажыын көрүп турдувус-даа.

Октябрь айны сөөлзүредир өг-бүлем ишти-биле аңаа база чордувус. Кайгап-даа, хомудап-даа калдывыс. Бистиң-даа, өскелериң-даа кылып кааны оваалар ис чок читкен болду.

Оваларга чыгган даштарны кымнар, канчап каапканы ол? Кымга шаптыктаан оваларын? Даш хереглээн кижилер алган ирги бе? Билдинмес бодалдар башка кирердир. Толанчы, азы балыктап чораан ооллар оваларның даштарын Улуг-Хемче октагылапкан магат. Кара холдары, кара сагыштары-биле тыва чүдүлгеге, культурага, чонга хора чедирип турар кижилериң ажылы-дыр ийин.

М. САНЧАЙ ООЛ.

ЧАРЛААЛДАР

Россия Федерациязының Саң яамызының Тыва Республикада Контроль-хыналда эргелели федералдыг күрүне албан-хаакчыларының албан-дужаалдарынга ажылдаар күзелдиглерге КОНКУРСТУ чарлап тур.

ООҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ: кол бухгалтериң албан-дужаалынга 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг болгаш дээди эртемниг кижи херек.

ТАЙЫЛБЫР АЛЫР ТЕЛЕФОННАРЫ: 3-29-63, 3-64-86.

Хоочун мөге **Байыр СЕДЕНБИЛДИҢ** 50 харлаанынга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы **ЧАДААНА ХООРАЙГА 1998 чылдың ноябрь 28-те, дүштекиниң 12 шакта болур.**

Тываның бүгү шыырак мөгелерин, хүрешке сонуургалдыларны чалап тур бис.

ШАҢНАЛДАРЫ: мал-маган болгаш өртектиг бараанныр.

Чөөн-Хемчик кожуунның хүреш федерациязы, Чадаана хоорайның спорт комитеди.

Россия Федерациязының патентизи бадыткаан болгаш I-5С 000059 дугаарлыг чөпшээрелдиг Томск хоорайдан келген эмчи Ю. И. Артемьев

1998 чылдың ноябрь 27-де

ПСОРИАЗТЫҢ когун үзе эмнээр.

Кызылда кеш аарыглар эмнелгезинге 10 шактан 12 шакка чедир ажылдаар.

Тайылбыр алыр телефону: 3-75-16.

НОМЧУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Кызыл-Эник Кудажының «ЫЫ» деп бартаазынныг тоожузу «Шын» солуннуң четверг база суббота номерлеринге үнерин редакция дыңнадып тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЗЫЗЫ: Адыгжы Саая, Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ.

Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң орулакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82

Солун келбейн баргында даргазында телефоннарже болгаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР: Политиленолитиктиг килдис — 3-39-15

медээлер алдавы — 3-34-98

Бухгалтерия — 3-41-16

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Шаңналга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлуждулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелиниге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — 1 00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле ауушпейн барып болур. Айыттынган саналары болгаш өске-даа фактылары дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 3 катап үнер

Хемчээли 2 парламаг ама

Тираж 5996.

Чагыг № 138.